

N. DAUQARAEV

Oz.S. (R.-D.X.K.
F.B.E.-vs.C.C.F.
40 1041

QARAQALPAQ TLJNJN GRAMMATIKASİ

EKJNŞJ BƏLİM

SINTAKSIS

TOLBQEMES ORTA həm
ORTA MEKTEPLER
ÜŞİN SABAQLBQ

QQAŞSR Narkomprosı tasiqlaqan

DYZETJLJP EKJNŞJ BASBLUB

N2 101
3

Гиб. уз.

QARAQALPAQ MƏMLEKET BASPASİ
MOSKVA 1940 TƏRTKVL

MAZMUNЬ.

GƏP HAQQYNDA ÜLUMA TYSJNJK.

Gəp	3
Qavar, sorau həm yndeu gəpler	5
Gəptegj sözlərdjn bailanьsь	8
Krjs sözlərdj çazu qadelerj	37
Gəptjn busьnda aua çoq sözlərjnjn keluj	38
Tanlaqlь gəp	—

I. ÇAI GƏPLERDJN SINTAKSISJ.

Baslaustьn çasaluь	10
Baianlaustьn çasaluь	12
Baslaus penen baianlaustьn bailanьsь	14
Gəptjn ekjnsj dərəcelj aqzalar	15
Aььqlauş	16
Aььqlauştn çasaluь	17
Tolьqlauş	18
Tolьqlauştn çasaluь	19
Pььqlauş	20
Pььqlauştn çasaluь	21
Gəp aqzalarьnьd tərtnьj	23
Gəptjn ьjrgelkijl aqzalarь	24
ьjrgelkijl aqzalarda jrkijls belgijlerj	26
Gəptjn aırmьlanqan tysjndjruşj aqzasь	27
Aırmьlanqan tysjndjruşj aqzanьd çasaluь	—
Çai gəptjn tyrlerj	30
Tolьq həm tolьq emes gəp	—
Atau gəp	31
Belgjsjzlj-ielj gəp	34
Gəppenən grammatikalьq bailanьsьpa-qan sözler	—
Qaratpa səzlj gəp	35
Qaratpa səzdn çasalu qadelerj	—
Krjs səzlj gəpler	36

II. QOSPA GƏPLERDJN SINTAKSISJ QOSPA GƏP HAQQYNDA ÜLUMA TYSJNJK.

Tjrkeuş səzlj qospa djzbeklj gəp	41
Tjrkeuşsjz qospa djzbeklj gəp	43
Tjrkeuşsjz qospa djzbeklj gəpte jrkj-ljs belgilerj	—
Qospa vaqьnuşь gəp	44
Qospa vaqьnuşь gəplerde jrkijls belgjsj	45
Qospa vaqьnuşь gəplerdjn tyrlerj	46
Qospa vaqьnuşь gəplerde jrkijls belgijlerj	50
ьjр tyr menen aıtlьqan gəplerdj ekjnsj tyrge ainaldьru	55
ьjр neşə vaqьnuşь gəplj qospa gəp	56
Tura həm ezlestjrlgen gəp	58
Tura gəpler tēmendegj tyrde çasaladь	59
Tura gəplerdj əzlestjrlgen gəpkə ainaldьru	61
Tura gəpte, şartlь ataularda, vasqə mənjdəgj sözlərdə jrkijls belgijlerj	65
Jrkijls belgijlerjnjn qadelerjnjn çumaqь	66

Н. Давкараев, ГРАММАТИКА КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА часть вторая
Синтаксис для неполной средней и средней школы.
На каракалпакском языке.

Редактор У. Еримбетов.
Техн. редактор В. П. Рожин.
Корректор С. Ибрагимов.

Сдано в набор 22/IV 1940 г. Подписано к печати 5/VII 1940 г.
Учотно-изд. листов 4,98. Печ. листов 4 1/2. Тираж 2000 экз.
Формат бумаги 60×92 1/16. Уполномоченный Главлита А-28943.
Бумага Камской фабрики.

Каракалпакское государственное издательство
Москва, Туртукуль 1940.

Заказ № 2320
17-я ф-ка нац. книги Огиза РСФСР треста „Полиграфкнига“.
Москва, Шлюзовая наб., 10.

GƏP HAQQYND A ULUMA TYSJNJK.

§ 1. Gəp.

Bjz səilegen uaqtymyzda tynlauşyqa əzjmjzdyñ oıymyzdyñ vjldj-remjz. Hərvjr pjtken oıymyzdyñ mənjsj çaqynan əz-ara tqyz bailanşly səzlerdyñ toparymenen vjldjre alamyz.

Hər tərəpten kolxozşylar aqyla baslađy. Maidan toldy. Barlıqy-da quanışly.

Bül yzjndjde yş gəp var. Brjnşj gəpte bes səz, ekjnşj həm yşjnşj gəplerde ekj səzden var. Geıuaqıtlarda oıymyzdyñ vjldjrige çalqyz səz-de çetkylklj volady. Məsalə: Çaqtylanşp kiater. Tım-trış.

Pjtken oıdy vjldjretüqyn səzler iamasə səzlerdyñ toparş gəp dep atalady.

Auzekj səilegende gəplerdyñ arasynđa toqtalşy (pauza) volady. Çazuda vjr gəptj ekjnşj gəpten völekley üşyn gəptjñ aqyryna toşka, sorau iamasə yndeu belgilerjññ breuj qoilady.

Gəptjñ sostavyna kjrgen, qanday bolsa-da vjr sorauqa çuap bergen, səzler gəptjñ aqzasş dep atalady.

Savır mektepke şekem savaqyn oilaumenen keldj. Kjm keldj? Savır keldj. Qaida keldj? Mektepke keldj. Qalai keldj? Oılaumenen keldj. Nesjn oilaumenen keldj? Savaqyn.

Bül gəptegj şekem, menen səzlerjne əzaldyna völek sorau qoiuqa mymkjn emes. Sonlıqtan olar gəptjñ aqzasş volşp sanal-maıdy. Bünşñdai çaqdaıda ol səz qaisş səzge tən bolsa, sol səzve-nen vjrljkte gəp aqzasş volady.

Gəp aqzalarş: *vas aq za* həm *çai aq za* volşp völjnedj.

Gəptjñ *vas aqzalarş*: *baslauş* həm *baıanlauş*.

Gəpte qaisş səz çənjnde səılense, sol səz baslauş volady. Bas-lauş volqan səz: *kjm? ne? kmjm? nem? kmjn? neñ? kmj? nesj?* degen soraulardyñ breujne çuap beredj.

Gəptegj baslauştyñ mənjsjn baıanlap vjldjretüqyn səzler baıan-lauş dep atalady. Baıanlauş: *ne qlypatş? ne qylmaq? ne qyldş? qaitty? ne qlyptş? ne qyloqan?* həm taqy basqa soraularqə çauap beredj.

1. *Taş* (baslauş) *saroqap attş* (baıanlauş).

2. *Tnş üiqyda çatqan adamlar* (baslauş) *orşnlarşnan türdy* (baıanlauş).

3. *Adamlar* (baslauş) öz cüməslarına *kettj* (baianlauş).

Gəp işjnde baslauş penen baianlauştan basqa-da gəp aqzalar boladı. Olar gəptjñ tysjndjruşj aqzalar dep ataladı.

Tysjndjruşj aqzalar gəp işjndegj baslauştñ iamasa baianlauştñ mənjsjn anıqlar tolyqtıru ıñşn qollanıladı.

Gəp, tek bas aqzalardan qana dyzjlse, keñeitlmegen çai gəp dep ataladı.

Msalb: tañ attb. Kyn şbqtb. Həmme türdb.

Gəptjñ işjnde tysjndjruşj aqzalar-da bolsa, ondai gəpler keñeitjlgen çai gəp dep ataladı.

Msalb: tañ çaña sarqair attb. Adamlar taqda oronlarñnan türdb.

Bjz səilegenjmjzde oıymız öz-ara bailanış boladı. Oıymızdñ öz-ara bailanışn teksttegj gəplerdñ mənjsjne qarap bluge boladı. Egerde səileuşj tñlauşuqa əzjnñ oıyn, tez vjrden vjldjrgjsj kelse, öz-ara mənjsj çaqñnan bailanış var vjrneşe çai gəptj qosır, vjr gəp etjir atadı. Ol uaqıtta vjrneşe çai gəpten qospa gəp çasaladı.

Msalb: kyn şqar vet aqardb. Tañ saz verdj degen ekj çai gəptj qosır: *kyn şqar vet aqarır, tañ saz verdj*, dep vjr qospa gəp çasauqa boladı.

Ekj iamasa vjrneşe çai gəplerden dyzjlgen, qospa oldı vjldj-retñuqñ, gəpler qospa gəp dep ataladı.

Qospa gəptjñ sotavña kjrgen çai gəpler vjr-vjrñen ytjrmenen aırıladı.

Şnoqu 1. Teksttj oqır şqñbz. Mənjsj çaqña qarap gəplerge vəljniz. Kerekı çerlerjne jrkiljs veltjlerjn qoir, kəşjrj çazñbz.

Taiganıñ arqa-batıs ylesjndegj darialar həm keller voınşa ekj tenjzdzj—Baltik həm Belomordıñ arasın tñtastıruqa volatñuqñ kəpten-aq məljm edj Bül haqqında patşa uaqıtında kəp səilep həm kəp çazılqan bolsa-da vraq tenjzler tñtastırılmai qalqan edj Patşa hykjmetjnñ jslei almaqanñ Sovet vlastı ədetten tıs tezljkpenen jsledj 20 aidıñ işjnde çer çyzjnde eñ ılı — *Stalin atındaqı Belomor-Baltik kanalı salınır* voldı onıñ ızılñuqı 200 km den aslam

(*Geografia ktavñnan*).

Şnoqu 2. Təməndegj msallardı kəşjrj çazñbz. Baslauştñ astñ vjr, baianlauştñ astñ ekj szñbz.

1. Savır mektepke keldj. 2. Ol partaqa otırdı. 3. Klasta basqa-da balalar var. 4. Olar savaqıt tairladı. 5. Bjr uaqıtta zvonok berjldj. 6. Dalada çyrgen balalar klasqa kjrdj. 7. Çumaş klasqa sonñnan kjrdj. Bjr uaqıtta klasqa mñqalljm kjrdj. 9. Ol stulqa otırdı.

10. Aldında ktar çatır. 11. Savaq vaslandı. 12. Men savaqtı çaqsı tınladım.

Şnıoju 1. Keñeittimegen çai gəpke tysındıruş aqlazardı qosır kəşirip çazıñız

Ylgj: *Esjiktñ aldında maşına tır.*

Şofer keldj. Şofer qaraıdı. Kolxozşylar völdı. Şofer otır. Şofer çyrgjzjdj.

Şnıoju 4. Tekstti oqıñız jşındegj qospa hām çai gəplerdj kərsettñjz.

Bahardıñ samalı çelirp esedj. Bahar eşimliklerj qılırğır tau-
dıñ etegindegj kək şöpler çumsaq samalıñ pətimenep ırqalır,
maida tolıqñlı darianıñ suı tərjizj, kəzlerdj qamastıradı. Maida
tolqın ga bul çaqqa, ga ol çaqqa ırır, tamaşa dariasında oınaq-
pıñ qarasañız, çaqada tırqan taslar-da şrai ystjne şrai qosqandai
boladı. Adına üsındai bjr bahar kynjnde tau etegjne keldj. Qoilardı
otlaqlı çerge çair, özj otın teruge krjstj. Tys mezgijnde otlap toi-
qan qoiların saialatır, özj tövenjñ ystjne varır otırdı.

Ömjır воіь aqsaaal Kamalıñ qısqıсында çyirp qarañdı dıman-
nan basqa heşnersenj kərmegen kəzlerj bahardıñ çaudırar tırqan
eşimliklerjne qadalır qaradı-da, tırmıсындаqı hərvjr qaidıñ kərvj-
njslerjn kəz aldınan ötkjze basladı.

(S. Aini)

§ 2. Qavar, sorau hām yndeu gəpler.

1. Bjr hədisə haqqında qavar bergen, iamasə gyrrjñ etken
gəpler qavar gəp dep ataladı.

Qavar gəptjñ aqırğa taman daus pəsənleijd Çazuda aqırğa
toşka qoiladı.

*Msalı: Çıllar ottj. Zaman özgerdj. Sovet vlastı ornadı. Mektep
aşıldı. Oquqa adam aldı. Sonıñ jşjnde men-de kettjm. Tört çıl
oqıdım. Mektəşjmdj pjtkerdj. Endj qalqqa qızmet etip çyrmən.*

2. Soraulı mənjestj vjldjrgen gəpler sorau gəp dep ataladı.
Sorau gəplerdjñ aqırğa sorau belgjsj qoiladı. Sorau gəplerdjñ aqırğı
səzj qavar gəpke qaraqanda kəterjñkj dauspenen aıtıladı.

*Szjñ klasta neşe oquş var? Oquşlardıñ jşjnde otlişnikler
neşeu?*

Gəptjñ aqırğa iamasə jşjne sorau almasıqların keltjrumenep
sorau gəp çasauqa voladı.

*Bül klasta şkaş neşeu? Bında neşe parta var? Bygjn neşe sa-
vaq voladı? Qondai savaqlar voladı?*

Gəptjñ soñqı səzjñkj aqırğa *ma-me, va-ve, pa-pe* çanapailar
qosılumenep *sorau gəp* çasaladı.

1. *Sen savaqıñdı tairladıñ-va?*

2. *Sjzler çazır völdıñız-va?*

3. *Dəpterlerjñjz var-ma?*

4. Anau kiatbroqan Çümaş-pa?

5. *Sen kinoga kelesen-be?*

Geinagətlarda gəplərdjə mənəşinə, daus tolgənyəna qarap *soran*
gəp çasalady.

— Men savaqıtı çazır boldım.

— Şavaqıt çazır boldım?

— Аua, җазыр boldым.

— Sozjne qalai jnanaman?

— Јпана вер, çазьр вoldьт.

3. Gəptəgij aittıbp türqan ol kışij sezjmmenen aittılsa, onda gəplər yndeu gəp dep ataladı. Yndeu gəplər aittıqsa kəterjnkj dauspənən aittıladı. Yndeu gəplərdjñ aqırna yndeu belgij qoiladı. Məsəl: *Barlıq ellərdjñ proletarlar, birləşin!*

Bizlərdə bəqətlə türməsqə çetkergeñ atamız — Stalin kəp çasasın!
Oquşlar, otlişnik solı üşñ gyresñler! Pioneerler, alqa atlanlar!

Geiuaqıtlarda  tjnudj,  al ny  t , tlektj, b irud  b ldjret q n g p ler-de volad . On ndai g p lerdj  aq r nda daus tol n  qatt  a t lsa y nde  belg sj,   te a t lsa to  ka qoilad .

*Sen heş qaida ketpe. Sen heş qaida ketpe! Mektəşñe tezjrek
bar! Savaşñıñ qasqı oqı, qaraşñı!*

Şübhə 5. Təməndəgi qosbqtb dauslap oqyr şqbnbz. Bunda qandai gəplərdjn varlıqbn aıtır berjajz.

Sen mñjpsen Mañçun attñ veljne
Yirek üşyr qazlar qonqan kəljne
Sapağñdy baian əile çan balam
Sen varasañ qandai şaññ eljne

Biopa aqızba manlai terjndj
Men aşain manlidaqı krjndj
Mançun attı mñjp sapar çyrjpsen
Maqan baian ǝlle barar çonjndj

Atlar mñjr wəlent taudan çelesən
Breudjñ aşyloqan qzyl gyljseñ
Mançun atı̄ balam saqan çol bolsyn
Qaida saparyñ wə qaidan kelesən

Peşenende bolsa çazylojan qatyn
Qaida tuyp esken balam elatyn
Bjr breuden at soraspaq synlettj
Qai uru, qaisь zat hasly zатыn

Heş vende tabalamas senjñ mñjñdj
Ker dūşpanñ soldırmaqaj gylñdj
Bul maidanda çol soraqan vavaña
Çan balam aita ger kelgen çonjñdj

(«Məs-Patşa» dastanından)

Şübhü 6. Təməndegj tekstij oqır şoññyz. Məñjsjñe qarap qandaı gəplerdjñ barlıqññ aıññyz.

1. Aşudan çyzlerj çanqan direktor çetjñ keldj, vaqırđñ həm te-
vñdj, braq, adamlar vaqırğsır, oqan qarap ümtıldñ, ol vñrden vo-
sañsır tez şegjñdj-de, ittei qıpañlar erkelei basladñ:

— Çoldas roboşılar...

— Saqan it çaldas!

— Qanqorl..

— İuhal..

— Çaññ varda tartır otır!...

— Qoçaındñ mñnda çver!..

— Osipov vosatılsññ! Ne üşñ onı qamadıññz?

— Bosatpaqanşa jstj baslamamız!

— Minet haq köbeitjlsññ!

— Ştraflar azatılsññ!

— Bñzge haiuandai emes, al adamdai məñjleljñ bolsññ!

Daus həm vaqırğsır dauam ettj. Qsılqan direktor çoq voldñ.
Politsia həm çandarmanñ kök kñjmñlerj közge tystj. Qatar dyzep,
salmaqpenen kñatırqan soldat ar rotasñ çaqññlap qaldñ.

Raboşılar, kəru həm eştu mñmkñññ bolsññ dep, vñr ksñññ köterdj,
həm ol vəlent dauspenen vaqırđñ:

— Çoldas soldatlar! Qalainşa sjzler özlerjñjzđñ çoldaslarññyzqa
qarap oq atasaññz? Sjzler-de vñzlerge üsaqan minetke şersjz-qoıl
Bjzler tek vñr nəsenj talap etemjz — jslegenjmjz üşñ — vñr yzjm
nan, adamşa çasau həm vala-şaqalarññmızđñ ittei aştan ölmeuj.

Ofitser qılsññ şoqarır vaqırđñ:

— Üğs vəljmññññ uəkñlj volqanım üşñ, pytññ ıqtıar maqan
verjñgen. Kötərñljşşñljñ sözdj toqtatuqa həm tezden tarauqa vñra-
man! Bolmasa atuqa komanda vərəçaqran!

Qazarlı şauqım korpuştññ həuljsññ qaplap kettj:

— Qanqorlar!

— Tas baurlar!

(M. Gorki).

Şübhü 7. Dauslap oqır şoññyz. Kereklij çerlerjñe jrkñljş belgñlerjñ qoıp, te-
məndegj tekstij kəşjññ çazññyz.

Voroşilov, çallı ıavı attı şaup keljñ, qaşır kñatırqanlardññ
tovıña vasa kjrdj aşu qarubnan közlerj adraıñ ketken, çalanvəs
avıatıñ, — at ystññen əşkerlerđññ iññlerjñe pənçe salır, olardı attıñ
aldıña salır aidap, naganımenen, vaqırğ arman, verman tyrtñññ:

— Toqta ondai-mündailar keññ qatı Bokun Şolox

Proxvatilov Krivonos

Əşkerlerđññ arasıñda tap-şaitandai şır-kəbelek ailandı, — adraı-
qan köz... vaqırqan auz... çalırdaqan at çalı... kəññektj üsla-

qanda parra-parrasyn tşqarqan qaruly qol... tsj ыrsiqan at tım-
sıq... tjkke kězge tyrtken nagan... sęjnıj, çılqır, itelep çyr...

— Toqta ęltjremen alqa... menıj jzımnen

(A. Tolstoj «Qıllı»)

Şıbıjı 8. Өзjıjzıjı klasyńyzdın, mektevjıjzıjı tırmısynan qavar, sorau hám
yndeu gęplerdjı tyrtı qollanıp sęlestıru çolymenen gyrtıj çazyńız. Hęrkımnıj
sęjı aldyna tire qoıp çana çoldan çazyńız.

§ 3. Gęptegj sęzlerdjı vailanysı.

Gęp jıjındegj sęzler vır-breıjmenen męnsj çaqynan toqыз vailanysı volady. Bıl męnslj vailanysı gępke arnıp berjletıqyn sorau arqalı vıuge volady.

Otlısnık oquşlar maqtıu qağaz aldy.

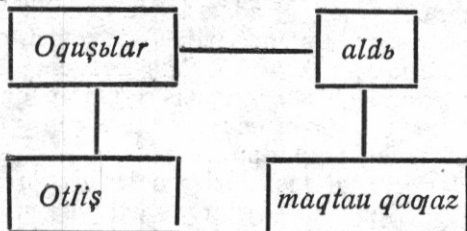
— Kımler maqtıu qağaz aldy?

— Oquşlar.

— Qandai oquşlar?

— Otlısnık oquşlar.

— Sęzlerdjı vıınyndai vailanysın sxemamenen mna tımendegjdeı etıp kersetu mymkın.

Gęp jıjındegj sęzler tımendegj çollarmenen vailanysady:

1. Gępdegj sęzler męnsj çaqynan vailanysı volady.

Çımasai savaqqa vardy degen gęptegj *vardy* sęjıjı ornyna *kettı* degen sędj qoısaq:

Çımasai savaqqa kettı volady. Brağ gęptıj tıkarqı męnsj ęzgerıp otır.

2. Gęptegj sęzlerdjı vailanysı volıı pıyn kęp uaqıtlarda sędjı aqırına qosylatıqyn tyrtıu çalqauların dırys volıı şart.

Aıman sovхозda jsleıdj degen gęptegj *sovхозda jsleıdj* degen sęzlerdjı aqırındaqı çalqauların alıp taslasaq *Aıman sovхоз jsleı* volady. Gęp hęşqandai męnsj şqarmaıdy. Sebevı gęp jıjındegj sęzlerdjı ęz-ara vailanysı çoq.

3. Gęptegj sęzler tıqtan otınlar çaqynan vailanysı volady.

Sen qaqsı dępter al degen gęptegj sęzlerdjı ornın almasıııp qoısaıız gęp męnsj şqarmaıdy-da, ıamasa basqa męnsj şqarady.

4. Gęp jıjındegj sęzler ęz-ara kımekşj feıllerdjı ıamasa tırkeus sęzlerdjı çırdemıjmenen vailanysı mymkın.

Men mektepke kelgen edjm. Mende dəpter həm qalem bar de-
gen gəplerdjñ brjñsjsjññ keinjndegj edjm səzj, ekjñsjsjndegj həm
səzlerj gəptegj səzlerdj mənjs çaqьnan bailaьстьььr түr.

Şubju 9. Təməndegj gəplərdəgj səzlərdjñ mənjsjññ qalal bailaььsqanьñ aң-
laььz. Ekj gəptj alьp sxema çaьaььz.

1. Bjzler çolda çyrjstj dauam ettjk. 2. Qaraңqь tyse basladь.
3. Bjьr kjşkene qalaqja çaqьnladьq. 4. Qaraullar bjzdz toqtattь. 5. Men
arvadān tystjm. 6. Olardan men basьqlarььñđ çaььna aparudь ta-
lap ettjm. 7. Əsker basьqь menj maiordьñđ çaььna alьp vardь.
8. Arva keinjmjzden əstaqьььñ kele verdj. 9. Men jşke kjrdjm.

I. ÇAI GƏPLERDİN SINTAKSISJ.

BAS AQTZALARDYN ÇASALUB.

§ 4. Baslauştn çasalub.

Baslauş atau çalqaunda turađ. Atau çalqaunıan basqa çalqaulardıñ bjrde breunde tırqan söz baslauş bolmaıd.

Baslauş atlıq sözlerden boladı. Atlıq sözlerden basqa sözler atau çalqaunda tırp, atlıq sözdiñ ornına çyrgende, iamasa atlıq sözge qosılıp bjr mənıstj bıldırgeñ uaqıtta qana baslauş bola aladı.

Açır sabaqtı çaqıy oqıd. Ol kitabın taza üsladı. Ədəbiat oqada qızq sazaq.

Baslauş mna tımendegj çaqdailarda çasaladı:

1. Atau çalqaunda tırqan atlıq sözler baslauş boladı.

Sabaq baslandı. Çımaş çazdı. Tırstın oqıdı.

2. Gəp jşjndegj snlıq sözler atau çalqaunda tırsa, baslauş boladı.

Toqıy uske seljnedj: Çıbrısqanda altınış ozdı. Mın kəp boladı.

3. Atau çalqaunda tırqan almasıq sözler baslauş boladı.

Men sabaqtı çaqıy oqıman. Bızler sabaqtan keşjkpeimjz. Ol ele oqıdı. Sjzler sabaqtı çaqıy oqıñız.

4. Atau çalqaunda tırqan atlıq sözler aıtılmaı, iamasa tysjp qalıp, onıñ ornına kelbetljik söz aıtılqanda, sol kelbetljik söz baslauş boladı.

Qızllar çendj. Aqlar qaştı. Arıqlar semjrdj. Çıırjk ozdı.

5. Belgjsjz feilden baslauş boladı. Baslauş bolqan belgjsjz feil atlıq sözlerdiñ ornına çyrjp atau çalqaunda tırub şart.

Paxtanı teru baslandı, Çımaqalidjñ teruj dım tez boldı. Paxtanı tez teru çümıstı endjıdj.

6. Aqırına atlıqtıñ tartımlı çalqaunıñ breuj qosılqan sözlerden baslauş bolub mymkjn.

Asann ı balası oquqa keldj. Onıñ qolında kitab bar. Onıñ arası besjnsj klasta oqıdı, Onıñ tırtıej çaqıy, Onıñ aqıası sabaqtı çaqıy oqıdı,

7. Aqьrьna көрлїk җалqau qosыlqan sөzler atau җалqauında tьrьp, gөp їsjnde basлауs boladь.

Kolhozьlar atьzdan qaitь. Olar җьmьsьn pьtkerdj. Olardьn paxtalarь terjlьp boldь.

8. Atьlьq sөzlerdjь aqьrьna көрлїk җалqau qosыlьp, onnan soь tartьmь җалqauь qosыlьp, atau җалqauında tьrqan sөzler basлауs boladь.

Menjь saqan җazoqan qatlarьm var. Senjь җazoqan qatlarьn keldj. Bzjь oqularьmьz baslandь.

9. Aqьrьna tartьm җалqauь qosыlьp atьlьqtьn atau җалqauında tьrqan kelbeťlїklerden basлауs boladь.

Sianьn qarasь җaqsь boladь. Maldьn alasь boladь.

Ѕnөqu 10. Tekstj keşirьp җазьnьz, basлауştьn astьn szьnьz. Basлауştьn sөz җaqlarьnьn җaisьsьnan bolqanьn bljьz.

1. Җатьp oqu zianь. 2. Bьr җыз җgьrma segjz yške bөлjьneidь. 3. Bzjь kolhozda avtomashina var. 4. Kolhozьlar paxtanь mashina-men tasidь. 5. Җerdjь betjне көk ьqtь. 6. Көk ьpeler tez өstj. 7. Men savaqьmь җaqsь tairladьm. 8. Oqan varьlьq auhal tysjьklj edj. 9. Җurnalda көp qosьqlar basьldь. 10. Solardьn breuj maqan dьm unadь.

Ѕnsqu 11. Tekstj oqьp җoqьnьz. Bьndaqь basлауşlardьn җalai җasalqanьn aitьp berjьz.

Tauqьa көterjlьp mьngen sain salqьn boladь hөm җaьvьr җij җauadь. Өsjmlїkler өzgeredь. Dөslep taulardьn җialarьnda tek andasanda җалqьz-җarьm qьm qaraqailarь, onnan kein tьtas qaraqai toqailarь көrjnedь.

Җoqьrьraq, көvjrek ьqal tysken җerlerde, җapraqь aqьşlar: *emen iasen, buk, көp pьtalьqlar* көrjne baslaidь.

Qьm taularьnьn geipara oьnlarьnda ekj җыз җьlьlьq buk toqailarь elege ьkem saqlanqan.

Qьm taularьnьn төbesj җalpaq tegjs. Olar җasьl tau pьsenljьgьmenen җavьlqan.

Ullь Oktabr sotsialistlїk revoliutsiasьna ьkem qьm toqailarь aiausьz kesjlьp qiratsьlqan edj. Al tau җialarьndaqь toqai bolsa, җaьvьr suьn jьkedь, darailardь hөm өzenlerdj qьrьp җaludan saqlaidь. Hөzjьrde Qьmьda toqailar kesjmeidь, өrtten qorqaladь.

(*Geografia ktavьnan*)

Ѕnөqu 12. Gөp җазьnьz, төmendegj sөzlerdjь hөrqaisьsь bьr gөpte basлауs bolьp kelsjь.

Sen, varьlьqь, hөrkjьm, qdьru, dьman, kjşkene, Qusqana, qzьl, җьldьz, ves, aqьş, oqu, kjm, usь, bьr, ekeuj, җьirjьk, ʃavan.

§13. Төмөндөгү тексттj кешjрjп җазьнбз. Basлауштьн qандаi сөздөн бол-
qанын yстjне җазьнбз.

Ғаз uақтыларь edj. Таң атар-атpastan kреpostьн qасына karуанлар
topландь. Kреpostan gызetсj soldatлар шыqqan соң җолqа җырjп kettj.
Ғилиннjң өзj атqа mнjп kettj. Оньң җыгj артынан karуанменен kиать
edj. Tыс аудь. Ғолаушылар җолдьн ортасына җаңа keldj. Kуннjң ыссь-
льqы kыйдjрjп барать. Саialap demалqандаi heһнәрсе җоq. Ғол воиь
кең dала. Аqаş degenjднjң ать-зать җоq. Bjр җерлерге барqанда
karуан тоqtadb.

(L. Tolstoi).

§ 5. Baianлауштьн җасалуь.

Baianлауш көbjнесе feil сөзlerden болadb. Geиuақтыларда feilden
basqa сөзlerden-de болadb. Qандаi сөз baianлауш bolsa-da, гәpte
aitьlqан oidь, pkjрдj baianлар bьldjруj tijs.

Baianлауш сөздjң mна төмөндөгj tyrлерjнен болadb:

1. Baianлауш feildjң һәзjргj, keler, өткен мәһәллерjнен болadb.

Msalь: Kолхозшылар paxталарьн *terdj*.

Bул гәpteгj baianлауш больр түрqан «*terdj*» сөзj feildjң өткен
мәһәlj.

Paxталарьн заводqа *tapsьpьp atьp*.

Bул гәpteгj «*tapsьpьp atьp*» сөзj feildjң һәзjргj мәһәlj.

Men erten aulqа *baraman*.

Bул гәpteгj «*baraman*» сөзj feildjң keler мәһәlj.

Men savaqьmь kешjрjп җазаҗаqqan.

Bул гәpteгj «җазаҗаqqan» сөзj feildjң keler мәһәlj.

Erteң kып ыссь *bolар*.

Bул гәpteгj «*bolар*» сөзj feildjң keler мәһәlj.

Sen savaqьндь *oqьrsaң*.

Bул гәpteгj «*oqьrsaң*» сөзj feildjң keler мәһәlj.

2. Bүirьq feilden baianлауш болуь mьmkjн.

Men kешjкpei mektepке *keteln*.

Bул гәpteгj baianлауш больр түрqан, «*keteln*» сөзj bүirьq feil.

Sen savaqьндь *kешjрjп җаз*.

Bул гәpteгj baianлауш больр түрqан, «*kешjрjп җаз*» bүirьq feildjң
ekjншj betj.

Ғұмавай savaqьп шаqсь *oqьсын*.

Bул гәpteгj baianлауш больр түрqан, «*oqьсын*» сөзj bүirьq feildjң
yшjншj betj.

3. Belgjsjz feilden baianлауш болadb. Savьрдьң maqsetj mektepке
krjп oqu. Bул гәpteгj baianлауш больр түрqан «*krjп oqu*» сөзj belgь-
sjz feil.

Оньң maqsetj oqьp *eljmlj болu*.

Bул гәpteгj baianлауш больр түрqан «*eljmlj болu*» сөзj belgьsjz feil,

4. Şartlı feildjñ özj baianlauş vola aimadı. Şartlı felge kömekşj feil qosylumenen baianlauş voluş mymkjn.

Msalb: Men savaqymdı *oqysam edj*.

Bül gäptegj baianlauş «*oqysam edj*» kömekşj feildjñ çärdemjmenen çasalıp tür.

5. Ydetpesjz feildjñ aqyğna kömekşj feiller qosylumenen baianlauş voladı.

Msalb: Men Törtkylde *oqır edjm*.

Bül gäptegj «*oqır*» ydetpesjz feiljne «*edjm*» kömekşj feilj qosylıp baianlauş volıp tür.

6. Ydetpelj feildjñ aqyğna kömekşj feiller qosylıp baianlauş çasalıuş mymkjn.

Məselen: Men savaqtı *oqi verdjm*.

Bül gäptegj «*verdjm*» kömekşj feilj «*oqi*» degen ydetpelj feilde qosylıp baianlauş volıp tür.

Men ktaptı *oqi verdjm*. Sen mektepke *kele beresen*. Çümaş, savaqtı çaqıylap *çaza ver*.

7. Feil sözlerdjñ aqyğna, feil sözlerdjñ suffikslerj qosylumenen baianlauş voladı.

Msalb: Çümaıai çazudı *çazıqış*. Savır oqıada *jşker*. Kərjm qoidı *şaqıqış*.

Bül gäplerdegj baianlauş volıp türqan sözlerdjñ aqyğna suffiksler qosylıp tür.

8. Atlıq sözler tek atau çalqanda türp baianlauş voluş mymkjn. Atau çalqauınnan basqa çalqaulardıñ vırde-breunde türqan atlıq söz baianlauş vola almaidı.

Msalb: Türdımyrat çaqış *şala*. Seit çaqış *ştaxanovşı*. Çambıl ataqı *şair*.

Bül gäplerdegj baianlauş volıp türqan «*şala*», «*ştaxanovşı*», «*şair*» sözlerj atlıqtıñ atau çalqanda tür.

9. Aqyğna çalqau qosılqan kelbetljkten, aqyğna suffiks qosılqan kelbetljkten, aqyğna suffiks qosylumenen basqa söz şaqaplarınnan kelbetljke ainalqan sözlerden baianlauş voluş mymkjn.

Msalb: Aıçan özjñjñ savaqınnan basqa oquşlarqı qaraqanda *çaqışraq*. Ol sözgede *şever*. Onıñ çazuş dım *sülü*.

Bül gäplerdegj «*çaqışraq*» «*şever*», «*sülü*» sözlerj kelbetlj.

10. Sanlıq sözlerden baianlauş voluş mymkjn. Geıuaqıtlarda sanlıq sözdjñ aqyğna atlıqtıñ anıqlıq çalqauş qosylumenen-de baianlauş voladı.

Msalb: yş çerdeğj yş — *toqıız*. Törtkylde kelgen oquşlar *çeteu*. Çetjñşj klasta vızler *çğırma yşğjz*. Saat həzır *segjz*.

Bül gäplerdegj baianlauş volıp türqan «*toqıız*», «*çeteu*», «*çğırma yşğjz*», «*segjz*» sözlerj sanlıq sözler.

11. Almasıq sözlerden bəianlaus boladı.

Msalıb: Bızd aul *ışs*. Komsomol komitetjnj sekreтары—*men*. Moskvadan kelgen studentler—*şjzler*.

Bul gəplerdegj bəianlaus volıp tırqan «*ışs*», «*men*», «*şjzler*» sözlerj almasıq sözler.

12. Rəuş sözlerden bəianlaus boladı.

Msalıb: Virektjñ *ışs* *tez*. Oquşylardıñ jşinde Baimurat *şaqqan*.

Bul gəplerdegj bəianlaus volıp tırqan «*tez*», «*şaqqan*» sözlerj rəuş sözler.

13. Aqıǵna atlıqtıñ anıqlıq ǵalqaular ǵosılqan sözlerden bəianlaus volıw mımkjñ.

Msalıb: Men mekteptegj *oquşman*. Bızler oqıtusylar institutıñnj *studentlerjmjz*. Ğımaş, sen ele kışkene *balasañ*. Bul gəplerdegj bəianlaus volıp tırqan «*oquşman*», «*studentlerjmjz*», «*balasañ*» sözlerj atlıqtıñ anıqlıq ǵalqaunda tır.

14. Bır gəptjñ jşinde bırneşe bəianlaus qatar kele beruj mımkjñ. Bıñıñdai ǵaqdaıda ekj bəianlausıñ arasıñ dəneker sız bəianlañstıradı, ıamasa ekj bəianlausıñ arasıña ytır (,) qoiladı.

Msalıb: Men savaqımdı ǵaqıw oqıdım hém ǵazdım. Oquşylar klasqa kirdj, otırdı. Men savaqımdı oqıdım ǵəne oqıman.

§ 6. Baslaus penen bəianlausıñ bəianlañsı.

Gəp jşinde baslaus penen bəianlaus mənjsj ǵaqıñnan tolız bəianlañsta boladı.

Gəp jşinde baslaus ǵaisıw betpenen aıtılsa, bəianlaus-ta sol betpenen aıtıladı. Baslaus kəpljk tyrmennen aıtılsa, bəianlaus-ta kəpljk tyrmennen aıtıladı.

Msalıb: Men oqıdım. Sen oqıdıñ. Bızler mektepke bardıq. Şjzler savaqqa keldjñjz.

Anlatu: egerde gəptjñ baslausı bır nərse bolmaı kəp nərse volıp, onıñ bəianlausı feildjñ həzjrgj məhəl bolsa, bəianlaus daralıq tyrdə qala beredj.

Msalıb: dalada qoilar ǵalıp ǵyr. Mallar erjsten kiater.

Şnəojı 14. Təməndegj sızlerdj bəianlaus etjip gəp dızjñjz.

Oqıman, varatır, keleşaq, ǵazdım, aldır, qarat, keljptj, oqıq, alamız, kelsjñ, oquş, altaumız, oquşsıman.

Şnəojı 15. Təməndegj tekstj keşjrp ǵazıñız. Baslausıñ astıñ bır, bəianlausıñ astıñ ekj sızıñız.

I. Baravan dausı menj erte olattı. Men ǵinalatıqıñ ǵerge bardım. Onda dar aqasıñıñ ǵasıña Pugasewtıñ adamlar dızılgen. Keşegj ǵırbánlar dar aqasıñda ele asılıp tır edj. Kazaklar atlı tır, soldatlar mıltıqlı tır. Bairaqlar ǵelbjreidj. Bırneşe top tır. Olardıñ arasıñnan bızd toptı tapıdım. ǵolqa həzjrləp qoilqan eken.

Barlıq qalq üsında edj. Komendanttın yijnjn aldında bjr kazak
çaqsı aq qazaqı attın çalyınan üslap tır. Aqırınlar Puğasev däljz-
den sıqtı. Qalq bas kijnlerjn aldı. Puğasev esjk aldında tıı ır
hämmemenen amanlastı. Starşinalardan breuj oqan mıs pülmenen
tolqan dorba verdj hem ol üslap ainalasına şaşa verdj. Qalq baqı-
rısqa dauspeneñ püldı çinauqa krjstj.

(*Puşkin*).

II. Хаппың җайы даҗа җай,
Хан отыроҗан ақ сарай,
Пида бармас җерлерге
Аты кјрдј Қараҗан.
— Атылар җаптым Қидаҗ
Ақарлар кезден селј иаҗ.
Мендеі бјр палуан келгенде
Тайыҗхан җауыр қаварлас
Хан ақа сақан арзым бар,
Еҗтјр сөзге құлақ сал,
Ел җетјнде бјр бай бар
Сүлу қыз бар деідж.
Аҗық болыр келгенмен
Атын Барсын қыз деідж
Мақан алыр бересең,
Хан ақа, — қалай көресең?
— Қайт, кейјнде, Қараҗан!
Толықсыр дәуран сырғанмен
Бјр җақдаиды бјлгенмен,
Барсын аты қызларды,
Өзјм бјр алыр қойғанман.

(«*Alpamyş*» дәстанынан).

Шығарм 16. Төмендегј сөзлердј байлануш етјр гәп дызјнјз.

Оқыр атыр, җазыр болды, келген едј, varsa екен, көрјр келдјм,
айта беремен, кетјр қалды, алыр барды.

Шығарм 17. Төмендегј сөзлердј гәп јшінде баслауш етјр гәп құрастырыңыз.

оқушылар, yirekler, kolxozшылар, mallar, qoilar, балықлар, қуслар, ma-
шина, traktor, staxanovшы.

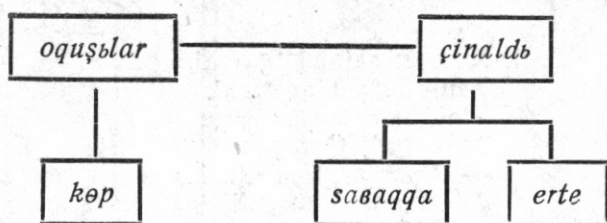
§ 7. Гәптјн екјншјдәреҗелј ақзалары.

Гәптјн јшінде баслауш penen байанлауштан басқа-да сөзлер болады.
Олар баслауш penen байанлауштын мәнјсјн анықлап толықтырыр җыредј.
Сонлықтан олар гәптјн *екјншјдәреҗелј ақзалары* деп аталады.

Мсалы: Komsomollардың, ұлума җинауы болды, — деген гәптегј
«komsomollардың» «ұлума» деген сөзлер баслауш болыр тұрған «җи-
науы» сөзјнјн мәнјсјн анықлап тұр.

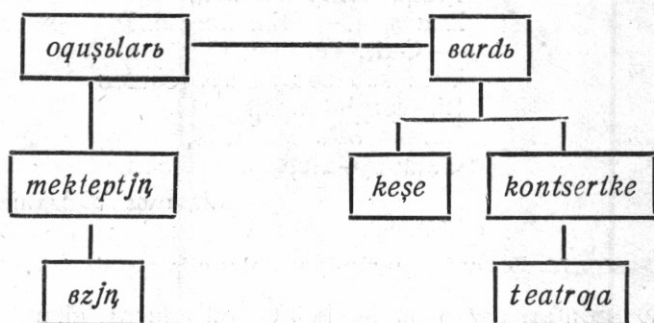
Гәп јшіндегј ақзалар екј топарқа бөлјнедј: баслауш топары hem
байанлауш топары.

Msalə: Kəp oquşylar savaqqa erte çinaldı. Bül gəpte «oquşylar» — baslauş, «çinaldı» — baianlauş. Bül gəptegj «kəp» sözj «oquşylar» sözjne, «savaqqa erte» sözlerj «çinaldı» sözjne tən. Онь schema-menen kərsetsek blai voladı.

Gəptjñ işjndegj ekjñşjdəreçelj aqzalarǝ getuaqıtlarda brjññ mənjsjñ brj anıqlar tolyqtıruş mymkjñ.

Msalə: Bzjñ mekteptjñ oquşylarǝ keşə teatrqa kontsertke vardı. Schemaqa tysjrsek blai voladı.

§ 8. Anıqlauş.

Gəptjñ işjndegj geipara səzler baslauştyñ lamasa geipara tolyqlauş aqzanıñ mənjsjñ anıqlaidı.

Msalə: Klastıñ esjgj aşıldı.

Bül gəptegj «klastıñ» səzj qai esjktjñ aşıloqanıñ anıqlar tır. Ədəbiat kruçogjne onbes oquşǝ qatnastı.

Bül gəptegj «onbes» səzj «oquşǝ» səzjññ qanşalıqıñ anıqlar tır.

Gəp işjnde baslauştyñ lamasa tolyqlauştyñ mənjsjñ anıqlalıtıloqıñ səzler **anıqlauş** dep ataladı.

Anıqlauş kjmñññ?, nənññ?, kmjñññ?, nesjñññ?, kmjññññ?, nemññññ? kmjñññññ, nənñññññ qanşa?, neşeu?, neşjñşj?, qandai? degen soraulardıñ breujne çuap veredj.

Анықлауштың қасалыу.

1. Ieljk қалқаанда түгр *«kjmnnjñ?, nenjn?, kmjmnjn?, nemnnjñ? kmjnnjnñ?, nenñjnñ?, kmjnñjñ?, nesjnñjñ?»* degen soraulardyñ breujne қуар берген сөзлер анықлауш болady.

Msalb: *Құмаштың* карандаш бар. *Senjn* дәптерjң көр. *Senjn* балаң ktарты алды. *Auldyñ* алды кең дала. *Dalanьñ* ортасында top oinaitұғын maidan бар. *Bzjn* мектептjң оқушылары сол maidanqa барғы top oinaidy.

2. «*Qandai?*» degen sorauqa қуар volatұғын kelbetljik сөз екjñsj сөзбенен qatar keljp, sol сөздjң мәñjsjn анықлап тұрқанда анықлауш болady.

Msalb: Құтылымрат qaladan *qara at* алды. Gylçannьñ *çaqsь qzьq* ktavy бар.

3. «*Qanşa?*», «*neşeu*», «*neşjñsj*» «*neşe?*» degen soraulardyñ breujne қуар volatұғын sanьq сөзлер атлықтың атаu iamasa ieljk қалқауларының breunde түгр, мәрсенjң sanьñ, retjñ bjdjrgende қана анықлауш болady.

Msal: Qalçan *segfz* дәптер алды. Олар мектепке *tөртеu* volьp keldj. Staxanovь Bivzada һәр kyn *ekj cыз* on kilo paxta terdj. Bzjñ klasta *otьz төrt bala* oqidy.

4. «*Qaisь?*» sorauьna қуар veretұғын almasıq, rәuш сөзлер мәrselerdjñ мәñjsjn анықлап тұрқанда анықлауш болady.

Msalb: Усь бала уш чылдан берj çаqsь oqidy. Çūmaш *arqь* çaqtan kememenen өттj. Savьr *sol* avtomobilmenen kettj.

Шыоқу 18. Төмендегj текстtj көşjrp çазьңыз. Анықлауштың қалай çасалқаньñ bljñz һәм анықлауштың астың szьñz.

I. 1. Qaқыраньñ һәр çerjñjң swauь ketjp, qamьslardyñ көrjñjp тұрқань byl swalmaқаньñ soramai-aq bjdjrp тұр. Kjşkene қана әinegь бар. Опың-da bjr көzj сныq. Eskj шыvereklerdj tqьp qoipты.

2. Baқанаqь оттың çluьmenen, әinektjñ müзь aзыраq erjdj-de, һәzjr symeklesjp müз volьp qata baslady. Qolamtanьñ оть-da sәnu-ge ailandy. Aisәnem qolamtaqa vaurьñ berjp ele отьr.

(Nәçjm).

II. — Uzaqь qoқырат ellerj,
At şapqan таудың şellerj,
Oзырты Şubar bairaqtan
Kөzaidьñ, Baisьñ beglerj,
Oinaqan bedeu rauanьñ
Çyrekten tartar armanьm,
Keljptj şubar bairaqtan,
Kөzaidьñ, Baisьñ paluanьm!
Atqa iaraşqan qoş sәdәp
Qьzmetjñde baқыт kavar,
Aşu bjr keler алдында

Aqyl vjr keler soñında,
Harma dep мәrttjñ keuljn al,
Sen bolma batır, blädep.
Erjñnjñ al keuljn,
Päsed vjr tartpa çyregjn,
Çekke vjr keldjñ qalmaqqa
Harma dep мәrttjñ keuljn al.
Basyña kynler tuğanda
Qaraçan dostyñ kerekjtj.
(«Alpamyş» dæstanynan).

§ 9. Tolьqlaus.

Gəptin içindəgi geipara aqzalar sol gəptin, balaınlauştın, bolma-
sa tysındıruş aqzaların mənjsin tolyqtratuqın uaqtlar boladı.

Msab: «Erçan aldъ», desek, vül gəpte Erçannың nenj alqanъ tolyq kərjnjp tırqan çoq. Gəp tolyq emes. Bül gəpke «ktapъ» sөzjn qossaq «Erçan ktapъ aldъ» voladъ. Endj gəptjd mənjsj tolyq, nenj alqanъ belgjlj völdъ. Endj vül gəpke taqъda «valasъna» degen sөzjd qossaq, «Erçan ktapъ valasъna aldъ» voladъ. Taqъda nenj alqanъn tolyqtъradъ həm valasъna alqanlyqъn vjldjrp tolyqtъrр tır.

«Men aldım» desek, menjң nenj alqanым belgisi, bıl gәpke «dәpterjmdj» sөzjң qossa, menjң nenj alqanымdı tolyqtыр көrsetedj. Taqьda bıl gәptjң mәнjsjң tolyqtыru uььn «sumkamnan» degen sөzdj qossa, dәpterdj neden alqanымdı tolyqtыр «men sumkannan dәpterjmdj aldım» bolыp, gәp tolyq mәнjs şarady.

«Qalçan çinad» desek, bül gəpte Qalçannın neñ çinaqan bel-
gısjz. Bül gəpk «ktapların» degen sөzđ qossaq, Qalçannın neñ
çinaqan belgıjı volır, «Qalçan ktapların çinad» volad. Endj
gəp tolyq mənjs şqarır tür həm baianlauş — «çinad» sөzjn «ktap-
ların» sөzj tolyqtırır türqanın köremjz.

Gep işinde balanlaşmış, lamasa başqa bir tıyındırış aqzalar-
dın mənəsin tolbətrətiqən sözler «tolbqlaş» dep ataladı.

Tolyqlauş gärtjñ işjñde gäp qurlyşyna qarap birneşe wolır keleberedj. Bñndäi çaqdaida, tolyqlauşlar birjññ mənjsjñ birj tolyqtıgır çyredj.

Msalə: Traktorist çerdj aidađ. Bül gəpte vəianlauş «aidađ» səzjn «çerdj» səzj tolyqtyrəp tür. Bül gəptj taqyda tolyqyraq həm tysjnkly etjp aitu üşjn «traktormenen» səzjn qossaq, gər vünyqydan-da tolyq mənjs şqarady. Bül gəptegj tolyqlauş «çerdj» səzjn tolyqlauş «traktormenen» səzj tolyqtyrəp tür.

TOLYQLAUŞTYŇ ÇASALUŞ.

Tolyqlauş söz şaqaplağyňdä däneker, çanapai sözlerden basqalarňyňdä barlygynan-da vola alady. Tolyqlauş bolatüqyn sözler atlyqtyňdä tømendegj çalqaularynda türuş şart.

1. Barş çalqauynda tügr: «*kjmge?*—*nege?*, «*kmjme?*—*neme?*. «*neçe?*—*kmjçe?*—*nesjne?* «*kmjne?* degen soraularqa çuap beretüqyn sözler tolyqlauş bolady.

Msaly: Qılmuratqa qat keldj. Baiçan taxtaqa çazdy. Men balama ktapty aldym. Qoıyma ot saldym. Qat senjñ özjne keldj. Elmürattıñ valasyna aqşa keldj. Bül gäplerdegj «Qılmuratqa», «taqtaqa», «balama», «qoıyma», «özjne», «valasyna» sözlerj barş çalqauında tügr, baianlauştyñ mənjsjn tolyqtıgır tür.

2. Tabu çalqauında tügr: «*kjmdj?*—*nenj?*, «*kmjmdj?*—*nemdj?* «*kmjñdj?*—*nenñdj?*, «*kmjn?*—*nesjn?* degen soraularqa çuap beretüqyn sözler tolyqlauş bolady.

Msaly: Men balamdy («*kmjmdj?*») mektepke verdjm. «Balamdy» sözj *kjmdj* mektepke beretüqynlygyn tolyqtıgır tügrty. Ol savaqyn («*nesjn?*») çaqşy oqıdy. Bül gäptegj «savaqyn» sözj baianlauş—«oqıdy» sözjn tolyqtıgır tür. Men ktavymdy oqıdym. Bül gäptegj «ktavymdy» sözj tabu çalqauında tügr baianlauş—aldym sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tür.

3. Orın çalqauında tügr: «*kjmde?*—«*nede?*», «*kmjmde?*—*nemde?*», «*kmjñde?*—«*nenñde?* «*kmjnde?*—«*nesjñde?* degen soraularqa çuap beretüqyn sözler tolyqlauş bolady.

Msaly: Ereçepke ktap bar. Bül gäptegj «Ereçepke» sözj orın çalqauında tügr, baianlauş—«bar» sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tür. Tamaq qazanda psedj. Bül gäptegj «qazanda» sözj, orın çalqauında tügr, baianlauş—«psedj» sözjn tolyqtıgır tür. Senjñ aqanda ktap bar. Bül gäptegj «aqanda» sözj orın çalqauında tügr, baianlauş—«bar» sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tür. Çiemürattıñ jñjsjnde çaqşy ktap bar. Bül gäptegj «jñjsjnde» sözj baianlauş—«bar» sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tür hem orın çalqauında tür.

4. Şqşs çalqauında tügr: «*kjmnen?*—*neden?*, «*kmjñnen?*—*nenñnen?* «*kmjnjen?*—*nesjnjen?* degen soraularqa çuap beretüqyn sözler tolyqlauş bolady.

Msaly: Men Nürmannan (*kjmnjen*) ktap aldym. Bül gäptegj «Nürmannan» sözj şqşs çalqauında tügr, baianlauş—«aldym» sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tügrty. Erçan menjñ, ktavymnan oqıdy. Bül gäptegj «ktavymnan» sözj şqşs çalqauında tügr, baianlauş—«oqıdy» sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tür.

Aiçan qaltasynan aqşa aldy. Bül gäptegj «qaltasynan» sözj şqşs çalqauında tügr, baianlauş—«aldy» sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tür.

Senjñ jñjnñen qat keldj. Bül gəptegj «jñjnñen» sözj şqıls çalqanda türp, baianlauş, — «keldj» sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tür.

5. Kəmekles çalqanda türp «*kjmmenen*»? — «*nemenen*»? degen soraularqa cıar veretüqñ sözler tolyqlauş boladı.

Msalıb: Men maşınamenen keldjm. Bül gəptegj «maşınamenen» sözj kəmekles çalqanda türp, baianlauş — «keldjm» sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tür. Men kolxozdan Dyisenbaimenen keldjm. Bül gəptegj «Dyisenbaimenen» sözj, baianlauş — «keldjm» sözjnñ mənjsjn tolyqtıgır tür.

Şnəqı 19. Təməndegj gəplerdj kəşırp çazır, tolyqlauşlardñ astñ szñbz.

Ekj kynñjñ jşñde menjñ jslerjm kytə çenlendj. Kniaz haialı menj dım çek kəretüqñ völd. Kniaz haialıññ menjñ, ystjmñen çamanlar aitqan vjr-ekj-yş qavarlardı esjtjm. Onıñ aitqan sözlerj sonşellj aşımnenen aitqan volsa-da maqan çaqatıqñ sözler edj. Men, onıñ Peterburgtaqı aqain-tıysqanlarımnenen qanşellj tapıs volsam-da, ısq uaqqa şekem onıñmenen tapısqanlarımña hairan qaldı. Bız hər kynj ıa qudıqtıñ qaptalıñda ıa tas çolda ısqrasamız. Men onıñ qasında çyrgeñ sulu adamlardı, betj appaq bolqan moskvalılarıñ hēm vasqa çğjtlerdj öz tərəpjme tartır alu ısqñ var kuşjmdj sarı etemen... Menjñ oilaqan oıym hēruaqıt oğınlanatıqñ edj. Men bırñdarıñ yijme qonaq şaqırmatıqñ edjm, al hēzır hər kyn yijm qonaqqa tolyr tamaq çeidj, kuljsedj... Menjñ şampanski arağym onıñ tgjlr qaraitıqñ kēzjnñ kuşlj volır şqırtı.

(M. İu. Lermontov.)

II. Sol uaqıtta Qaraçan oilandı, verekelle! Dostımññ vjr auz sözjn kētermei zeinje tijr varatqanım, menjkj namērtljkten bolqan eken dep aılanır Alpaımsıñ qasına keldj. Atı çaiñnan tırqızdı, Barşın atı çetekler, Alpaıms jzjnñ aıdar, Qaraçan sırtıñnan qarap vaqtı. Ekj paluandı kērgende qalmaqtıñ tsj vatpadı, əine pesjn uaqıtında Aq vılaqtıñ volında — Baisar vaidıñ yijne kjrdj.

Barşın degen aqlı qız edj, atıñ tērt aıağındaqı gylmıqtı alır, tērt qırdıñ sytjn tērt şelekke saudı, atıñ tērt aıağına kjrdj. Mērtljkenen dēvj qaqıt, at moıñna tımar taqtı, voz ordañ oñ çaqına bailadı, kynñj çyzjn kēsetpei susıñna əruanpıñ sytjn verdj, Baişıvardı seislep Barşınçan qırq kyn vaqtı.

(«Alpaıms» dēstanıñnan).

Ş 10. Psıqlauş.

Gəptegj tysjñdjruşj aqzalar, sol gəpte baianlauşñ, ıamasa vasa vjr tysjñdjruşj aqzanıñ hēreketjn keñ tyrde psıqladı.

Msalıb: «Qdırbai keldj» desek, bül gəpte Qdırbaıñ qaidan? qaşan? kelgeñ belgjsjz. Bül gəpke «keşe», «qaladan» degen sözdj qoşsaq, «Qdırbai keşe qaladan keldj» volır gəp keñ mənjs alır,

Qdъrbaidъn qaidan? qaşan kelgenjn «keşe qaladan» sezi psъqlap otъr.

At arванъ tarta almadъ degen gәptj alsaq, bûl gәpte attъn arванъ ne sebepten tarta almaqanъ belgjsjz. Bûl gepke «batpaqlыqtan» degen sezdj qossaq, attъn arванъ ne sebepten tarta almaqanъn «batpaqlыqtan» sezi keңeittjр psъqlaidъ.

Gәp işinde baianlauştn işlegen hәreketjn, işlenu snъn, ornъn, sebebjn, mezgijjn keңeittjр bıldjretuqъn sezler psъqlauş dep ataladъ.

PSЪQLAUŞTN ÇASALUB.

1. Barъs çalqauanda, ornъ çalqauanda, şorъs çalqauanda tûroqan sezler: *qaida?*, *qaidan?* degen soraularqa çuap berse, iştn işlengen ornъn bıldjredj. Bûndai sezlerdj *mәkan psъqlauş* deidj.

Msalъ: Men kolxozdan (qaidan?) qalaqa (qaida?) keldjm. Bûl gәpte menjn qaidan qaida kelgenlijgmjnъn ornъn kәrsetjр psъqlap tûroqan «kolxozdan», «qalaqa» sezi mәkan psъqlauş.

2. Gәptjn işindegj sezlerdj geiparalarъ iştn işlengendegj mezgijjn bıldjredj. Hәм «*qaşan?*», «*qaşannan?*», «*qaşannan berj?*», «*qanşa uaqıt?*» degen soraulardъn breujne çuap beretûqъn sezlerdj — *uaqıt psъqlauş* deidj.

Msalъ: Ol yş çыldan berj oqıdъ. Bûl gәpte «yş çыldan berj sezi, baianlauş — «oqıdъ» seznjnъn uaqtъn kәrsetjр psъqlap tûr.

Keşe ol sabaqqa tairlanuqa erte keldj. Bûl geptegj «erte» sezi bainalanş — «keldj» seznjnъn uaqtъn kәrsetjр psъqlap tûr.

Men saat segjzden baslap çümъs işleimen. Bûl gәptegj «segjzden» sezi, baianlauş — «işleimen» seznjnъn uaqtъn kәrsetjр, *qaşannan?* degen sorauqa çuap berjр psъqlap tûr.

3. Gәptjn işindegj geipara tysjndjruşj aqzalar iştn işlenu sebebjn bıldjrip: «*ne sebepten?*», «*nelikten?*», «*ne işъn?*» «*kjm işъn?*» degen soraulardъn breujne çuap beredj. Bûndai sezlerdj *sebeр psъqlauş* deidj.

Msalъ: Bygjn kәp işlegenljkten şarşadъm. Bûl gәptegj «işlegenljkten» sezi, baianlauş — «şarşadъm» seznjnъn sebebjn bıldjrip tûr, hәм *nelikten?* degen sorauqa çuap berjр tûr.

Qaljmбет balasъ işъn ktap aldъ. Bûl gәptegj «balasъ işъn» sezi, baianlauş — «aldъ» sezn psъqlap sebebjn bıldjrip hәм *kjm işъn?* degen sorauqa çuap berjр tûr.

Aiçamal çaqşъ işlegenljkten kolxozdan bairaq aldъ. Bûl gәptegj «çaqşъ işlegenljkten» sezi, baianlauş — «aldъ» seznjnъn sebebjn kәrsetjр psъqlap tûr.

4. Gәp işinde geipara tysjndjruşj aqzalar gәptjn işlenujnъn snъn, qalai işlenujn bıldjrumenen: *qalai?* *qalaişa?* *qaitjp?* *ne qlъp?*

degen soraulardıñ breujne çuap beredj. Bındai sözlerdj *sen psıqlauş* deidj.

Msalıb: Men qattı tez çazaman. Bıl gäptegj «tez» sözj, baianlauş — «çazaman» sözjnıñ islenü snıñ vıldırıp, *qalai?* degen sorauqa çuap berip tır.

Qadışa ktaptı tysjnıp oqıdı. Bıl gäptegj «tysjnıp» sözj baianlauş — «oqıdı» sözjnıñ islenü snıñ psıqlap, *qaitıp?* degen sorauqa çuap berip tır.

Şıoju 20. Tөmөndөгj gyrrıdj kęşırıp çazyñız, һәм psıqlauşlardıñ astыñ szыñыз.

Granit нық tas. Sonlıqtan granit qurılıs materialı bolıp qollanıladı. Granit SSSR da көbjrek Uraldan, Karel respublikasыnan һәм Ukrainada Dnepropetrovskten şıarылadı. Uş çerlerden, ol jmarat salınatıuqın çerlerge tasылadı.

Granitten çailardıñ tırnaqlарь, көpjrdıñ өrelerj salынады. Taqlanqan granit көşenıñ trotuarларьна, su-çaqаларьна төseledj. Granittı domalaq tasын көşelerge төseidj.

Granittı ысыр çытыратуqa boladı. Çытыратылаqan granit kytө көркөm boladı, sonlıqtan naqыş ұшып çұmsaladı. Granitten eskertкіşlerge tırnaq islenedj.

(*Tәbiattıñ kтабынан*).

Şıoju 21. Tөmөndөгj teksttj kęşırıp çazyñыз. Gәptegj sözlerdjñ qai aqza ekenlignı anлаңыз.

* 1. Таң қақтылап қалған edj. Мен кеше воinda ұшып кiatыр edjm. Şaqırған daustы esjip toqtadым. 2. Bızler alqa bardыq. Bıl çer tәbiqı bjr өlentіjk болып, çaqş мәккөmlengen edj. Qorqanda tırushылардың varлықыda sol çerge çinalып qalqan eken. 3. Dalada qorqanqа çaqын çerde çgjrmalaqan atы adamlar çyr. Toptyң oqы olардың ystıñen zuыdap өtіp kettj. Atыlar dәhal tarqap kettj. 4. Maşa sol uaqıtta maqan qarap kылımsıredj. Kеше qana onың qolыnan alqanым іadыma tystj. 5. Men onың jsenımnı oғыnлаuqa çaraitıuqынлықымды дәлілleu ұшып şeşuşj minuttı savыrsызлықpenen kыttım. 6. Sonınan төrt atы bolıñıp şqыр, түp-tura qorqanqа çaqын-lap keldj.

(*Puşkın*).

Şıoju 22. Tөmөndөгj sözlerdj keltіrip gәp dyznıñz һәм sol sözlerdjñ gәptıñ qai aqzasy bolqаның anлаңыз.

aulqa, dalada, auldan, mektepten, asыqыр, tez, çыdam, islegen-lıkten, tatarlanqan ұшып, көрке deın, кеше, vılgenıñ ұшып, zorqa, qызqынлы, şaqpan.

Şıoju 23. Tөmөndөгj gөpıerdj kęşırıp çazyñыз. Anыqlauştyң astыñ ekj, psıqlauştyң astың yş szыñыз.

Мылтықтың атылып атырғанын Levinson җана vıldj. Төbesjnen ço-гарь мылтықтың oqы zuыdap өtіp атыр.

Мытықтың кейіннен атылып атырғаным һәм ең қауыплы геҗеңде аритта қалғаным сеzdі. Осы мәһелде екј атлы мүнәңменен қатарласты. Бұлардың Vera һәм Гоншаренко екенј білнді... Levinsonның іадына отряды тустј. Артына барылып қарады. Брақ һешбір отряд көрјнеді. Ғолдың воинда қулап атырған адам һәм ғылылар көрјнді. Тек, бір-неге атлы Leinsonның јзјнен шапқылар кіатыр. Алыста ақсақ атлы брей қолып ылылар шақырады. Levinson қауақтың ытты-да айланыр кетті.

Осы минутта Vera һәм Гоншаренко ғолдың дәреventіне келіп қалды.

(Fadeev).

Шыоқи 24. Төмендегі сөзлерді келтіріп гөп дызјнз һәм қайсы ақза екенјі аңланыз.

бізге, ктапқа, җерді, егінјі, ктабына, оқушыларды, оқушыларда бала-сына, атып, җазыменен, қаладан, малына, пастасын.

Шыоқи 25. Төмендегі тексті кешіріп җазып гөп ақзаларына айрыңыз.

... Vera Pavlovnaның masterskoib җанлана баслады. Оның ашылып сондай елеусыз, баста тап сондай җауап болды. Керек десе ол туралы сөз қларлық-та һешнәрсе җоқ edj. Өзјнјд дәслепкј екј тгушј һаһалына Vera Pavlovna магазиндегі тгушјлердјд алатуғыннан көрј браз кө-бірек һақы төлеімен дегеннен басқа бір ауз сөз айтпады. Бұның не ерсілгізі бар. Тгушј һаһаллар Vera Pavlovnaның ашқалақ җеңілетк һаһал емес екенлігіні көрген соң, оның ұсынысын таңырқамай-ақ ғарсы алысты. Дүрысында дәулеті җамалы бір һаһалдың кјім дыканын ашпақ волюнда таңырқарлық не бар? Vera Pavlovnaның сорауы воін-ша, бұл уш һаһал өзлеріне җерік тақы уш-төрт һаһал таур әкелді. Бұларды җызметке алардақы Vera Pavlovnaның бұларға қойған тлекле-рјнјд-де сезікленерлік һешқандай ерсј җері җоқ edj. Спаы җас һаһал өзјнјд дыканындақы җызлардың әдеплі, саналы, кшј пейі, үйлескјс бол-ғаным тлейді екен. Бұның не таң қаларлық җері бар? Тек ұрыс-җәңҗел болмаса екен деіді. Бар болғаным сол. Бұнысы ақы емес-пе? Ғыз-метке кјрмекшј болып келген җызларды Vera Pavlovna әуелі һәр җақтан тексеріп көреді-де, җызметке алатуғын соннан кейін айтady. Бұлда Vera Pavlovnaның тек салмақырақ һаһал екенјі қана көрсе-теді. Басқа һешнәрсе емес. Бұл җерде ойға қаларлық-та, сескенеілік-те һешнәрсе җоқ.

Шыоқи 26. Төмендегі берілген сорауларға ылатқылар гөп дызјнз һәм қайсы сорауға җуап бергенде қандай ақза болатуғынлықын анықлаңыз.

кмј?, нелерің?, нең?, кмјндј? қайдан?, кмјн?, қаған?, қайтј?, несјн?, кјмменен?, қалда?, не ұсын?

§ 11. Гөп ақзаларының тәртјбі.

Гөп ақзаларының өз орнында тұруының маңызы үлкен. Көп уа-қытларда гөп ақзаларының орнының алмасуынан гөптјд мәңсј өзге-реді һәм гөптјд сол ақзасының җызметі-де өзгереді.

Sonlıqtan gər işindəgij sөzlərdjñ öz orınlarında tırub oqada mañızlıb.

Baslaus kəvjnəse gərtjñ vas vətjndə keledj. Baianlaus gərtjñ aqıyında keledj. Gər işində baslaus baianlausıñ aldında keledj. Anıqlaus gər işində anıqlar tırqan sөzjññ aldında keledj.

Geıuqta kerkem şqarmalardıñ sөzlerjñdə ҫoqarıdaqı tərtjptjñ vızyırb, baslausıñ baianlausıñ soñ keluj-de mymkjñ.

Msalıb:

«Patşanıñ qolıñnan,
Djññññ ҫolıñnan,
Bjzđj qūtqarqan —
Оль Октиав»
(Qalq qosıoı).

Şıoı 27. Təməndəgij tekstlərdj kəşlrj ҫazıñız. Qal sөzlərdjñ qal sөzge tən ekenjñ anıqlaıñız. Gərtəgij sөzdjñ orın anıqlaıñız.

1. Belogor qorqanı Şkalov qalasıñnan 40 şaqıym ҫerde. 2. ҫol ҫalıqı ҫaqlalar keletüqıñ edj. 3. Mız ele qatqan ҫoq. 4. Darianıñ qorqasıñ rəñlj suıññ tolqıñlar qrau basqan dympektei volırb kəvjñedj, həm darianıñ aqı ҫağıında qıroqız dalası sozırb ҫatırb. 5. Bjzler tez ҫıyrj varatırmız. 6. Bj ҫağıımızda ҫağım-ҫağısıñ qar basqan gıdjler var; onnan basqa qısaıqan vjr ҫel dgırman kəvjñedj. 7. Menj heşkjñ qarısı almadı. 8. Men dəljzge krjñ esjktj aşım. 9. Daruazanıñ aldında vjr şoin top var eken.

Şıoı 28. Təməndəgij sөzlərdj orınlı-orınlı qoırb gər dyzjñız.

1. keldj mektepkə erte oquşlar.
2. varaman keşte men kinoqı.
3. klasta vjññ oqıdı otız uş oquş.
4. var tırlj mende ҫaqsı ktaplar.
5. terjñ paxtasıñ kolxozşlar völdı.
6. men soradıñ savaqı vıgıñgj.
7. varqan soñ ktaptan yıge talarlanaman oqırb.

Ş 12. Gərtjñ vjrgelkj aqzaları.

Gər işində vjr baianlausqı vjrñəse baslaus iamasa vjr baslausqı vjrñəse baianlaus djzvəklenjñ aıtıub mymkjñ. Bolmasa vjr tırlj vjrñəse tysjñdjruş aqzalarđñ qatar keluj mymkjñ.

Msalıb: Keşe savaqqa *Açar, Zeinər, Omar, Qalçan* erte keldj. Hərvjr oquşda *qalem, sia, dəptər, ktap* volub kerek. Klasta *doska, parta, stol, şkař* var. Dosım ktavıñ aşı, oqıdı həm dəptərjñe ҫazdı. Men doskaqı ҫazdı həm dauslap oqıdı. *Sadıqtıñ, Bısennjñ, Palmannıñ* dəptərj var. Men *Şımaıdı, Nəkjstj, Qırsaqı* kərdjñ.

Gəptin işində vjrneşe baslauş, vjrneşe balanlauş qatar aıtılsa, iamasə vjrneşe vjr tyrlj tysjndjruşj aqzalar qatar aıtılyp, vjr çaloqanda tügyp, vjr tyrlj sorauqa çuap verse, «gəptin vjrgelkij aqzası» dep ataladı.

Gəptin vjrgelkij aqzalarğınj arasyñ dəneker sözler bailanbıstıradı. Bolmasə aralarğna ytjr qoiladı.

Msalı: 1) Açar həm Qoçan paxta teruge şyqtı.

2) Komvain oradı, basadı həm tazaladı.

3) Paxtanı, çonşqanı, kendjrdj zyraatı artıp otı.

1) Bül gəpte «Açar» «Qoçan» degen ekj baslauş var. Bülardıñ arasyñ «həm» dənekerj brjktjrp tür.

2) Bül gəpte «oradı», «basadı» «tazaladı» degen yş balanlauş var. Bülardıñ arasyñ ytjr «həm» dənekerj bailanbıstıgyp tür.

3) Bül gəpte «paxtanı» «çonşqanı» «kendjrdj» degen yş anıqlauş var. Bülardıñ arasyñ ytjr bailanbıstıgyp otı.

Gəp işində vjrgelkij aqzalar ekeu, yşeu həm onnan-da көр bolsa, hər vjr vjrgelkij aqzadan kein sөilegende daus tolqıñ pəsəñlep toqtaladı.

Dəneker sözler vjrgelkij aqzalarđıñ arasyñ bailanbıstıruqa керекlj çerjinde qana qoilanladı.

Vjrgelkij aqzalarđıñ arasyñ mnadai dənekerler bailanbıstıruı mymkjn:

1. Vjrgelkij aqzalarđıñ arasyñ «həm» dənekerj bailanbıstıgyp brjktjredj.

Msalı: Бібілqь çıb: paxta, çonşqə, çpek həm valıq planı artıq otıñlandı.

«Həm» dənекlerj qaraqalpaq tlinde ekj-yšten artıq bolqan vjrgelkij aqzalarđıñ eñ sonqıbıñ arasyña qoiladı. «Dyisen, Çien həm Бібіş savaqqa keldj».

2. Vjrgelkij aqzalarđıñ arasyñ «ia» «iamasə» «iakj» dənekerlerj brjktjredj. Bül dənekerler vjrgelkij aqzalarđıñ arasyña qosıqanda brjnıñ mənısj brjne qarşı keledj.

Msalı: Bygjn çaıvır iamasə qar çauuqa mymkjn. Erteñ qauen-derljktegı kolhozqa Çımaş ia Savır varadı. Erteñ sen kel, iakj qavar ver, Erteñ vjzler kinoqa iamasə teatroqa varamız.

§ 13. Bırgelkij aqzalardıń jrkıls belgılerj.

1. Bırneş: baslauş qatar aıtılsa aralarǵa ıytır qoıladı. Dáneker sızler bılalınbıstırıp tırsa qoılmaıdı.

Msalıb: Çañıl, asan oqıdı. Çañıl hám Asan oqıdı. Men, Savır, Usen hán Gylcan bır klasta oqımız.

2. Bırgelkij aqzalardıń hırqaisıbıń arasında dáneker sız tırsa ıtırmenen çızladı.

Msalıb: Uraldan, hám kımjr, hám temjr, hám altın şqadı.

3. Bırgelkij tysındırşj aqzalar bır qıranda tırıp, bır tırlj so-rauqa çauar bolıp tırse, arasıa ıytır qoıladı.

Msalıb: Men Puşkınnjń, Gogoldjń, Gorkıdjń şqarmaların oqıdım.

4. Tysındırşj aqzalar atıb sızdj hır tırlj hám hır çaqlama anıqlar, tolbqtırıp tırqanda, bırgelkij aqza bola almaıdı. Ondai orınlarda tysındırşj aqzalardıń aralarǵa ıytır qoılmaıdı.

Msalıb: Sınem ktarqanadan qız mırqabalı qalıń ktar aldı. Palımbet zooparkte nı an qara alıdı kerdj.

Şıbuı 29. Temendegj tekstj kşjrıp çazıbız. Bırgelkij aqzalardıń astın szıbız.

55-statia. Raionlarda, qalalarda, aullarda, qıslaqlarda, posiolka-larda mımleket vlast organlar, minetkeşler deputatlarınıń sovet-lerj boladı.

56-statia. Raionlıq, qalalıq, posiolkalıq, qıslaqlıq hám aullıq mine kşler deputatlarınıń sovetlerjń tılsj raionnıń, qalanıń qıs-laqtıń, aldıń hám posiolkanıń minetkeşlerj ekj çıl myddetke sailadı.

(Qaraqalpaqstanń Konstitutsiasınan).

Şıbuı 30. Temendegj gıplerdj kşjrıp çazıbız. Kır toşkalardıń orına ke-reklj sız tarıp çazıbız.

1. Kyn batısta qoıu ... bıl kóterjldj. 2. Aqaslarđıń çıqa ... Çapraqlar çerge tıstj. 3. Gyzgj samal adamqa ... çaqımsız tiedj. 4. Dalada sıır ... çalıp çır. 5. Bır qaptalda tozıp qısaiıan kjs-k ne ... tam tır. 6. Bzı klasta stol ... hám şkal var. 7. Aq qıba, taldımaş ... qız maqan qaradı.

Şıbuı 31. Temendegj gıptegj «barlıq», «hımmesj», «barlıq-da», «bırj» «hırbırj» sızlerj qalıbırp çazıbız.

1. Bzı klastaı Aıtpai, Zeıner, Savır. 0teş—hımmesj ádebat kruçogına çazıldı. 2. Gazet, çurnal, kino, teatr—barlıq-da kom-munıstılk tırbıanıń qıralı. 3. Bzı kolxozda 0teş, Omar, Gylai, Aıpaşa—hırbıej 150 kilodan arttırıp paxta terdj. 4. Bzı Qara-qalpaqstandaq peduşılışe, institut, orta mektep—bırj Oktıabr sotsialistlk revoliutsiasınan soń aşıldı.

§ 14. Gəptjn airımlanoqan tysjndjruşj aqzası.

Səlleuşj gəptegj tysjndjruşj aqzalarǵıñ breun, ıñlauşǵıñ keuljn audararlıqtai etjp kərsetu maqsetjmenen geıwjr sızdj iamasız sız toplanıñ aitqanda özjne airıñ daus tolıǵıñmenen (intonatsiamenen) aituqa mymkjn. Bül uaqıtta airıñ daus tolıǵıñmenen aitılqan sızler gəptjn basqa aqzalarǵan paıza (ırkıljspenende) airıladı.

Gəptjn jşjndegj ırkıljp, keul audararlıqtai etjp altılqan tysjndjruşj aqzalarđ *gəptjn airımlanoqan tysjndjruşj aqzalarđ* dep ataladı.

Təməndegj ıraqdailarda hərəuqıt tysjndjruşj aqzalar airımlanadı.

1. Dara atılqlarđ aqlatatılqıñ sızler aitılqanda:

Msalı: Bül ılinalısta ıldas Savırđıñ, raikomol sekretarđ, özj boldı. Bül ılinalısta raikomol sekretarđ, ıldas Savırđıñ özj boldı (salıstırǵır qaran).

2. Aldı menen ılalız qana aitılır, soıñnan ol sızdjñ mənjsjn anılaitılqıñ ysteme sızler aitılqanda tysjndjruşj aqza airımlanadı.

Msalı: Onda ılmaştı, brigadjr ılmaştı, ılveru kerek. Kəşeden pionerler, revoliutsia qosılqıñ altqan, etjp kettj.

3. Gər aqzalarǵıñ aldınan: *iaqni, hətta, airıqşa, tuel, arqasında, voınşa, nəticesjnde* sızlerj kelgende gəptjn tysjndjruşj aqzası airımlanadı.

§ 15. Airımlanoqan tysjndjruşj aqzanıñ ılazılı.

1. Gəptjn airımlanoqan aqzaları basqa aqzalardan ytjrmenen airıladı. (ılqarıladaı msallardı qaran).

2. Gəptegj bırgelkj aqzalarımenen şatastırı jtjmalı bolqanda, airımlanoqan aqza sızqşamenen ılazıladı. Msalı: mədeniat revoliutsiasıñ tıkarıl uazırası — *varılq balalardı mjnnetlj oıtu* — sotsializm ılıñ gyrestjn aldılqıl qatarına qoilı.

Mektəvmjzdjn kabinetjnde mikroskop — *en kışkene nərselerdj ılde ılkeitjp kərsetetılqıñ əsır* — var.

Şıñı 32. Təməndegj tekstlerdj kəşjrj ılazı. Airımlanoqan sızlerdj taup, ırkıljs beljilerjn nege olai qoilqan tysjndjrnjz.

1. Bjr, qara tırmıs kşlerj, həmmə nərseñ sezemjz, braq bırge səlleu qılñ (*M. Gorki*). 2. Seidjllanıñ qatıñ, Qalqan, jrge betteğj quısta bır nərselerdj aqtarır atır. 3. Onda, keljn ılan, men ılge varır ana balanı, ılmaıadı, alır keleın. 4. Bül bolşeviklerdjñ, Revkomnıñ, bılırıl. 5. Sızler, matroslar, ravoşılar Sovet vlastıñ saqlau ılıñ aldılqıl qatarda bolıñ. (*Nəşjm*) 6. Bırñ mırza, Kirilla Petroviş, qzıñ özjnñ qolında saqladı. 7. Bjr kynj, gyzge ılqıñ, Kirilla Petroviş dalaqa ketuge tairarlandı. 8. Bızler, Sızñ rıqsatı.

nyzvenen, asynda qonuqa qarar qyldy. 9. Ol asy sездj aityp, atasynyň өçresjне kjrdj-de, jznen esjktj bekjttj.

(Пушкин).

Şnоуи 33. Оң қақтақы айтылған ақзаларды сол қақтақы гәплердiң iсiне kjrgjzjp çazyңыз.

1. Moskvada metropoliten qyrylyp aty.

2. SSSR da dyniadaqy eң ylken stadion saluqa qarar qylyp qan.

3. Orta mekteplerde oqylytqyn eң әhmietlj sabaqlardyң breuj ximia.

4. Hәrvjr jlmi laboratorialar-da mikroskop volady.

5. Amu-Dariada gidroplan çyredj.

6. Avtomobiller benzinmenen çyredj.

8. Arktikany тексеруге SSSR da ylken әhmiet beredj.

8. Şymbiadan aerodrom salyndy.

Qalalyq çer asty temjr çoly.

Sport şnyqylary hәm çarysatyqynlar.

Zatlar hәm zatlarda volatyqyn өзgerjsler haqqynda jljm.

Eң kjskene nәrselerdj ylkeijtj көсетetyqyn qural.

Suda çyretyqyn aeroplan.

Nefften jslengen çenjil, süilyk mal.

Arqa Mәz tenjzjndegj çerler.

Aeroplan tysetyqyn çer.

Şnоуи 34. Оң қақтақы сөзлердi сол қақтақы гәптегi jrj hәrjplermenен çazyлған сөздiң алдына qoip көsjrjp çazyңыз.

1. SSSR da dәnlj egjnlerdj özj oryp, özj çipar, özj bastyratyqyn maşinalar jslеп şqaru çymьь çolqa qoilyd.

2. Texnikalyq çoqarqy mekteplerdij hәrvjr studentlerjnde szu qurallarynyң toplamь volub kerek.

3. SSSR daqy aitym mәkemeler şet ellerge tovar şqaru jsjn çyrgjzedj.

4. Geometria sabaqynda dәlillenbesten qavyl etjletyqyn haqiqatilyq volady.

5. Egerde, çer çyzj haua hәm gaz qatlamьmenen oralyp alynbaqan bolsa edj, çer çyzjnde trjşjljk etu mymkjn bolmas edj.

6. Hәrvjr oquşь jrkjljs belgjlerjn, duryь çazu qadelerjn çaqşь bluj kerek.

Kombain

Gotovalnik

Eksport

Aksioma

Atmosfera

Orfografiay

Şnоуи 35. Ekj gәptj vjr qlyp көsjrjp çazyңыз.

1. a) Pytkjl raionlar paxta planь orьnlady.

b) Sonьd jşjnde vzjң raionьmьz-da.

2. а) Барлық класлар екскурсияға барды.
в) Алтынсы класпан басқа.
3. а) Һәмме оқиғылар саваққа уақтында келди.
в) Савырдап басқасы
4. а) Мен мектептеги савақлардың барлығын-да җақсы таярлайман.
в) Соның ішінде әдебиат савақын.

Җыбои 36. Төмендеги җәплерди җәзый һәм керекли җерлерне јркјлјs белгилерјn қоин.

Усы җырјспенен бұлар җолдың іағымына-да келген җоқ. 2. Ғилин җолдасларынан айрылып озыр кеттј. 3. Бјр җерлерге барыр җолдасларын кутпекшј болыр тоқтап едј. 4. Ғилиннјн көз алды қарауыр не бол-
қанын вјлмедј. Татарлар ердјн устјнгј айып алып екј қолын арқасы-
на вайлады. Барлық җерлерјn тјнтјр ақшаларын, саатларын алды. 6. Усы җырјспенен таудан тауға өтјр ұзақ җырди. 7. Кеҗ болыр қас қарай-
қан уақыт болыр қалды. 8. Ғуығыр барыр вјр гызemenen су алып келди. 9. Ғилин суды јсјр болыр гyzesјn өзјне қайтарыр верди.

(Tolstoi «Kavkaz tütqыnы»)

Җыбои 37. Төмендеги текстлерди тексерјn. керекли җерлерне јркјлјs белгилерјn қоип, җәптјn тырлерјn, ақзаларын анықлаң.

I. 1. Бзјn мәмлекетјmјзде җер асты байлықлары нефть көмјr мыс алтын қымбатлы тастар оқада көр. 2. Бзјn аул қоғалықмыз колхоз-
ласқан совхозласқан машиналы сotsialistіjk қоғалыққа айналды. 3. «Ғақтылық» колхозының ақзаларының һәрқайсының сығы вўзауы һәм басқа-да ұсақ mallары бар. 4. Біз колхоздың қасынан җа-
надан клуб мектеп салыр алды. 5. Бұл колхоздың 1931-җылы җөлкем-
лескен уақтында вјр сығы вјр аты вјр арық байталы болса һәзјр җыз-
леген кыш келж җызден аслам сыр автoмашиналары бар. 6. Колхозшы-
лар тұрмыслары җақсарған соң endj мәдениатлы болуға ұмтылуда.

II. 1. Айтбай оқыған уақытта һеҗ кјmmenen сөйлеспейди. 2. Билік җы мектевјmјзде барлық оқиғылар һәтта ытырғы савақтан төмен-
лер-де савақларын җақсы үлгерди. 3. Класта мен отырған партианың устјнде зоология ктавы тұр. 4. Мектептеги барлық оқиғылар спорт дене тәрбия ойна крүҗоғына җазылуға қарар қылды. 5. Тус уақытта саат 22 де заводтан қайтқан еджк. 6. Қарақалпақстанның арқа районлары Ғымбай Қара өзек Кегеилј рaxта planларын уақтынан бүгін оғылады. Рaxта атызының orderлі staxановшылары республикамыздың барлық колхозшыларына өрнек көрсетјр отыр.

III. Paroxod penen барҗалар гджман қорқарлық затқа асар вјrјnјz јzјnen вјr дарианың ұзын воёна созылды.

Бұл көрјnјs вјr тәрептән айынлы saltanatлы көрјnјs болса екјnшј тәрептен қорқынышлы-да едј. Севеви отряд дұшпанның артын орап алуға баратыр едј.

Қайда баратырғанын не ашып баратырғанын һеҗкјm вјлмесе-де брақ вўпындай асығыслықпенен җиналып јлгерј җыруден алда белгилі вјr ұллы јstјn јslenuge тијsіj екенјn һәркјm өз јsјnen қана sezdј. Ғақада тұрған уақыттағы уaimсыз җадлық endj қалқты оюға қалды-
ратуғын һәм қындыратуғын ауһалға айналды. Толық мәнјлј ... көз қаралардан қысқа һәм түсірымлы сөйлеген сөзlerden олар җақада

turqan uaqıtta sezilmegen bir tyrlı çana çaqdaldı sezıp turdı. Bül
çaqđai ilgeri çylybqan sain küşep hem kem-kemnen savırsızlyq-
penen kytıjrıge aındı ...

(Furmanov).

QBSQB ÇOL.

Qoiu qara dūmanda
Ai aqyın çyzedj.
Qasjretlj keñ dalaqa
Qasjretlj nūryn tgedj.

Qbsq çolda keulsjz,
Uş qosaq çyırık çeledj.
Bir dausly qonraular
Şarşaulı ses beredj.

Qosyqınan iamşsiktj
Esitjldı tanys bir narse
Geide tulap sauasly
Tjtrepe saldı çyrekke.

Ot çoq, tam çoq menreu
Keulsjz qarly tykırde
Tek menj qarsy aladı—
Qaqyloqan aqaş her çerde.

(Puşkin)

ÇAI GƏPTJN TYRLERJ.

§ 16. Tolıq hem tolıq emes gəp.

Bzjı soilesujmjz bir qatar gəplerden quraladı. Ol gəplerdjı jıjnde
bzjı çoqaradaq kersetken gəp aqzalarǵıñ geiparalarǵı bolmaı
qalıu mymkjı. Bazı uaqıtlarda bül aqzalar aldında iamasa keingj
gəpte boladı.

Msalı: menjı ktavım (baıanlauş çoq). Ktaptı dım çaqsy oqıdı
(baslauş çoq). Bül tyn Mıška tıñş hem çaqsy uıqladı. Tysjnde
ıaška menen Fedkanı hem anasın kerdj.

Ekjıñş gəpte baslauş (Mıška) çoq.

Gəp aqzalarǵıñ tysjı qalıp aıtılıu kəvjnese sorau, çapılı
gəplerde kezlesedj.

Msalı:

— Kjm keldj?

— Aqam.

— Qaşan keldj?

— Çanı keldj.

Ekjıñş gəpte baıanlauş «keldj» sezj çoq. Tərtjıñş gəpte «aqam»
sezj baslauş çoq.

Gəp aqzalarınca tysjp qalıynca taqı bjr səvəbj səileuşj menen tıqlauş səilesjp tırqan nərsəjn kərjp tırsa, atın atamai-aq sol nərsə haqqında tysjnısjp səilese bəredj.

Msab: ketein dep tırqan avtomobildj kərjp: «tezden ketedj» deidj (baslauş «avtomobil» tysjp qalqan). Bolmasa alıstan avtomobildjn dauşın esjtjp: «avtomobil» deidj («kiatır» degen baianlauş tysjp qalqan).

Aluş nan dykanyba varır: «bjr kilo ver» deidj. Bül gəptegj baslauş «nan» səzj tysjp qalqan.

Gəptjn işjndegj baslauş lamasa balanlauştın breuj bolmasa, onı qasındaqı gəplərdən taup ornına qouqa mynkjşljlgj bolsa, ondal gəplər tolbq emes gəp dep ataladı.

Gəptjn işjnde baslauş penen balanlauştın ekeuj-de bolsa, tolbq gəp dep ataladı.

Gəp tek baslauş penen ba'anlauştan qana tırsa, *keñeitilmegen gəp* dep ataladı. Gəptjn işjnde baslauş penen balanlauştan basqa tysjndjruşj aqzalar-da bolsa *keñeitilgən gəp* dep ataladı.

Msab: maidanqa şyqtım. Bjr minuttai toqtap dar aqaşına qaradım. Dar aqaşına təcjm ettijm-de, qorqannan şqır, mennen qalqış kelmegen Saveljspenen bjrge, Orenburg çolymenen çyrjp kettjk.

(*Puşkin*).

Bül gəplərdə baslauş çoq. Brjnşj həm ekjnşj gəplərdjn baslauş «men» səzj yşjnşj gəptjn baslauş «bjzler» səzj aıtılmai, tysjp qalqır otır.

Kyn etedj,

Al etedj,

Ətedj.

Çы artыnan

Çылар çыçыр çetedj,

Kelgen sain,

Tazı çым quapır,

Qalqım menjd bərha sairən etedj.

(*Ş. Artıq*).

§ 17. Atau gəp.

Ədəbi tjlde, kerkem şqarmalarda tənendegjdei gəplər duşakerlesedj:

Avğustın ortası. Kynorta. Aptap . . .

Mne yşjnşj zvonok ırıldı. Ekspres həzjr çolqa qozqaladı. *Sonqı qolqsular. Syisuler. Qışaıtısular.*

Bjr nərenj tek atap, onın işj çənjdə heşnərsə al pasa, ondal gəplər atau gəp deijnedj.

Gazet, ktap, maqala, tablitsa, mektep, mə'eme atlar atau gəp boladı.

Msalib: Gorki «Ana»

Puşkin «Kapitan qız»

Şımsai tolıq emes orta mekteşj.

«Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetj.

Şınoıu 38. Tөmendegj tekstlerden atau gәplerdj tabıǵız.

I. Bjr mьn toǵız cыz cǵırmanşь cыl. Mart. Taşkenttdj kешelerinde kып şqıstьn qırqaq erte kәklemj. Mәucjregen cыllь haуa tıпьşьqta. Anda-sanda myieş-myieşlerden terj tuçurkalь adamlar, cеnjl avtomobiller çol beredj. Rev. Sovettjd cınalьsьna asьqьp varatьrqaпlar.

(Furmanov).

II. Aspaп aşьq. Asьqtai vьlt cоq. Kып arqaп voıь kәterjlgеn. ... Bjz ekeumjz. Qadjmgj belgjlj aerodromqa varatьrqaп ьzьn çol. Çer-dynia kәk-pәšek... Ekj kәzjm motorda. Bjz Tәrtkyldjн ystjndemjz.

(Nәcjm).

Şınoıu 39. Өzlerjнjz vjrneşе atau gәpler dьzjр keljнz.

Şınoıu 40. Tөmendegj teksttj oqьp şqьlьz. Jşjndegj tolıq, tolıq emes hәm atau gәplerdj aıǵьǵız.

Bul tynj vьjн qьzıl әskerler ьıqlaqaп cоq. Slavianskiden cьrjр ketkennen soң, komandirler olarqa volaçaq jslerdj, olardьn kytuge mymkjн qınlьqlarьn hәm әdeur ekenljgjn tysjndjrdj. Sonь esjtjр tьrqaпda qalai ьıqlaisaп, vьnьndai tynlerde ьıqьn-da kelmeidj; qaita kәzlerjнjн өzlerj ylkeip aşьladь. Jlgerjdegj qaraпqьlьqqa tjkreip qaraidь. Qьzıl әskerler vьjne-vьj tqьlьsьр ana çerde-de, mna çerde-de өз-ara gyrrjнlesjр otьr.

— Kып vьgjn suьq-aq qoi...

— Qolьndь ypler cыпna ber ...

— Өzjн yplei ber. Eger olar yplese cыпvaq tue çaпьр keter-seп,— dep vьj qьzıl әsker çaqaqqa qarap,— Olar kjm vьlsьn. Әiteur pytkjл çaqaпndь voında cьr deidj qoi.

— Mna çaqaqadь qamьslardьn jşjnde cьr qoi olar. Bьjн adamlar jzleuge kettj.

— Kondra kettj-me?

— Haуa, Kondra kettj.... Ol volmasa, vьl çerlerdj kjm vletьqьn edj.

— Pai, onьn өзj milj cǵjt-au.

— Sәzsьz milj cǵjt. Bьzler onьnmenen German ьrьsьnda-da vьrge volьq. Bul sol uaqьtta-da çaqьş cǵjt edj. Maqtaulь volьр cьrdj.

— Heş qandai ses estjлmeidj qoi, adam-da cоq şqar.

— Olar saqaп vaqьrьр keler dep oilaisaп-va? Tьm-tьs qana çaqaдaп «şik» etkьzgenjн braq vьlsen.

— Cоq, Kondradan heş qavar estjлmeidj deimen.

— Sen onьn qavarьn qalai esjtetьrqaп edjн! Aeroplanmenen ьşьр keler dep oilaisaп-va?

— Cǵjtler, ьşь aeroplan demekşj, aeroplan kәrjнveitьrqaп volьр kettj-au.

— Nege kәrjнvesjн, kәrjnedj. Olar qalanьn artьnda, tek qūias şьqqaп uaqьtta qana ьşadь, sonьqтан basqa uaqьtta ьşpaidь.

— Solai-ma? Ə, olar qalai uşadı eken?
 — Onь kjm vjlsjn, əiteur pumenen uşadı deidj qoi
 — Senjn temekjn çanьnda-ma?
 — Būnda şlym şeguge çaramaidь. Pornы komandir əzjə-de aittь qoi.

— Hau, solai eken-au Mna quьsta şeksem kərjnbes.
 Tərt-bes ksj vjrden səilep, olarqa temekj tartqьzvadь.
 — Çaqьn arada çetəmjz-be?
 — Qaida?
 — Tysetuqьn çerge daqь.
 — Qaşan toqtasaq, sol çetkenj mjz voladı.
 Barçьlardьn barььqьnda-da uşьndai qьsqa aitylqan svьrьbь gyr-jrjler səilenedj.

Soraudan sorau dərəidj, geuaqьtlarda ьnqais kelse vjr səzden ekjnşj səzge kəşedj.

Paroxodlar karuanь ədepkjsjnde sessjz jlgerj çyredj.
 Azanda daria ystjnen qalьn qara tūman elj kəterjlmei tūrqan uaqьtta, paroxodtьn breuj çaqaqə toqtadı. Būnnan soq paroxodlar vrnjn jzjnə vjr tjrkesjr, qamьslardь çarььr, çaqaqə keljr toqtadı. Çaqaqə şqumənen vjzler atakaqə tairlandьq.

(Furmanov).

§ 18. İesjz gəp.

Gəp jşjnde baslauş volmasa həм onьn ornь-da vlnbese, on-dai gəplərdj *iesjz gəp* delmjz.

İesjz gəptjn baslauşь çoq həм onь, tolyq emes gəplərdəgjdei etjr, qaptalьndaqь gəplərdən tavuqa-da mymkjn emes.

İesjz gəplərdə heşkjmgə vailanьssьz, əz-əzjnən-aq vola bəre-tuqьn, hədisələr, qubььslar çənjnde səilenedj.

Msalye: 1. Qьs. *Suьq (Atau gəp). Gyrkjrep tūr. Isyldaidь. Ūlidy. Kəzдж aşqьzvaidь. Ūitqidy.*

2. *Menjn kinoqə varqьm keledj. Onьn qdььqьss-da çyrgjsj-de kelmeidj.*

3. *Polatqə adasьь varatqəndai kərjndj.*

4. *Bjzge ne qļu kerek? Onь qaidan jzleuge?*

5. *Kolxozda çerdj traktormənen syredj.*

Bul gəplərdjn heş qaisьssьnda-da baslauş çoq həм onьn çoq-lyqь-da vlnbəi tūr.

Şnyəu 41. Təməndəgj gəplərdən iesjz gəplərdj kəşjrj çazььz.

1. Çana texnikaqə yirengen tijslj mūqdarda ravoşilar sanьn tūraqьb etjr almai, əndjrjs planьn orьnlauqə volmaidь. Olai volmaqan kynde clege şekem ravoşinь yiretumenen volar edjk-te, heş-nərsə pjtkermes edjk. 2. Bzjn əndjrj jmjzdn ravoşilarьn tianaqlь deuge vola-ma? Olai deuge şara çoq, volmaidь. 3. Bjzde çəke basььlyqь var deuge vola-ma? Ondai nərsənj var deuge auz var-maidь, texnikanьn tln vlnp alqanşa, bul-da volatūqьn nərsə emes.

Şərh 42. «Mekteptin işki tərtili» degen temağa gyrrın çazyp onda birneşe gəpərdj iesjz tyrjnde keltirjler.

§ 19. Belgjsjz-ielj gəp.

Tijmizde gəptin mnadaı tyrlerj-de üşrəidb:

1. *Oınap aitsaŋ-da oındaqyn aitasan.*
2. *Ne eksen, sonb orarsan.*
3. *Çatb qalqanşa atb qal.*
4. *İtmalsbz sözge jnanba.*
5. *Temjrdj qızqanda soq.*

Bul gəpərdəgj baianlauslar feildjn ekjnşj betjmenen aıtlyp, onyŋ baslausyn (sen) tapqandai kərjnədj. Braq, «sen» sözj baslaus bola almaıd. Bul gəpəler həmməge ulumağa teŋ, uluma teŋ qollanatyqyn gəpəler.

Gəptin iesj gymjlčj bljnse, braq iesj belgjlj breu bola almasa, ondaı gəpəler *belgjsjz-ielj* gəp dep atalady.

Tolyq emes gəpərdə gəptin iesj ap-anyq bljnjp turaldy.

Msaly: Brjnşj klastaqy balalar qaraqalpaq tijnen çaqsy oqıdy. Arıfmetikadan çyz işjnde ekjtanqaly sanlardyŋ alu qosu əmeljn jsleidj — dasek. (Bunda soŋqy gəp — tolyq emes gəp, *jsleidj* degen baianlauştan onyŋ baslausy *balalar* ekenj anyq bljnjp tır).

Al, «*İtmalsbz sözge jnanba*» degen belgjsjz-ielj gəptj alsaq, basqaşa. Bundaqy baianlaus — «jnanba» «sen» degen sözdj bolçaqanmenen, ol söz (sen) baslaus bolmaıdy. Öitkenj bul söz tek breuge qaratylmai, kəpşjljkke teŋ aıtlyady. Gəptin bul tyrlerjndəgj baslaus aşyq kərjnbeıdj, braq gymjlčj bljnədj.

Şərh 43. Temənde gəptin qandaı tyrlerj barlyqyn söllep berjnjz.

Taltys. Aptar... Dem alqyzvaıdy. Bjz ekeumjz. Çoldyŋ qartalındaqy şaiqanada demaldyq. Qaitadan çolqa şyqyq. Əne salqyn tystj. Qaraqylandy. Dəgerekte çyltyraqan şralar. Aqyrynda qonaq çaiqa-da çettjk.

1. Ekkende çoq, tjkkende çoq qyrmanda tair. 2. Bjzge çarəsty bunnan-da betər kyşeytu kerek. 3. Asty bersen qardarqa ber, jstj bersen sərdarqa bər.

GƏPPENEN GRAMMATIKALYQ BAILANŞPAQAN SÖZLER.

Bas aqzalar həm ekjnşjdərəçelj aqzalardan basqa, gəpte onyŋ aqzalarymenən bailanşy çoq həm özlerj-de gəptin aqzasy bolmaıtıqyn sözlerdj boluy mymkjn. Bunday sözlerdj qararına *qaratpa sözler, krjs sözler, tanlaqlar, aua, çoq* sözlerj kredj.

§ 20. Qaratpa söz.

Bjz səilegende breuge səzjmjzdz tıqlatu ıñın onı ataimız.

Barlıq ellerdjn proletarlar, bjrlesijnjz!

— *Kşe, ne qıbp otırsan? Çalmen aqa qaida kettj. (Asan).*

— *Qalmaq aim! tamqa qızqan bolsa alıp keljn—dep Nəvi*
baqırdı. (S. Aini).

Gəpte breuge qarатылып айтылған сөзdj qaratpa söz deimjz.

Qaratpa sözler atlıqtıq atau qıraunda tıradı.

Klasınnıq qolında tu
Traktor çyrjp gude gu
jzjmbet, aida şu de şu
Taulada aida, Sıymbet!

(Çolmırza).

Gəptegj qaratpa sözler gəptjn vasynda, ortasynda həm aqyğnda.
da kele beredj.

Msalıb: Udarnikler! Sızler vygjn keşte kinoqa varasız. Menjn
sjzlerge aitarım, oquşylar, sabaq tatarlaңыз. Erteң sızler sabaqqa
uaqtında keljn, çoldaslar!

Anlatu: 1. Qaratpa söz gəpten tısqarь tıradı. Gəp aqzasь vola almadı.
Sonlıqtan-da onı gəptjn vasynda, ortasynda, aqyğnda aparqan menen gəptjn tıkarqь
mənjsj özgermeidj.

2. Qaratpa sözle: djn qasьnda onıq mənjsjn tysjdjretıqın sözler-de voladı.
Ol sözler gəpten tısqarь voladı.

Msalıb: Ədulj çoldaslar! Savaqlarьңызde oqıqlar.

§ 21. Qaratpa sözdjn çazyly qadelerj.

1. Qaratpa söz gəptjn vasynda keljp, əste aıtılsa ytjr (,) menen
çazyлады. Qattı aıtılsa yndeu belgjsj (!) qoiladı.

Msalıb: çoldaslar, sızler özlerjnıjdzj taza ıslanыз. Şaxtiolar,
barlıq Soıuz minetkeşlerj sızlerden көр көmjr talap etedj.

2. Qaratpa sözler gəptjn ortasynda keljp, əste aıtılsa, ekj çaqь-
nan ytjr (,) qoiladı. Qattı aıtılsa, aldynda ytjr, keinjne yndeu (!)
belgjsj qoiladı.

Bızler, həzjr, çoldaslar, mektepke varamыз.

Bızler, çoldaslar! vygjn kolxozqı varamыз.

3. Qaratpa sözler gəptjn aqyğnda kelse, aldyndan ytjr, keinjnen
toşka tamasa yndeu belgjsj qoiladı.

Msalıb: savaqьңызde çaqьsь oqıbq, çoldaslar.

Lenin tuyn çaqarь көterjn, çoldaslar!

Sen savaqьңызde çaqьsılap tatarla, Zeinep!

Şnoqu 44. Təməndegj gəplerdj kəşjrjp çazyңыз. Kerekij çerlerjne jrkijjs belgjsjn
qoıp, qaratpa sözlerdj anlanыз.

1. Palman ottı көp çaq deimen. 2. Çoldaslar özlerjnıjzge belgjij
Uralskde Revkom dyzjigenjne көp bolqan çoq. 3. Çgjtler dem

alamыз-ва? Bolmasa maidanqa şor ketemjze onь soң көremjz.
 4. Çoldas komandir Taşkent paroxodь ёquqa talar,— dep ... raport
 verdj. (*Nəçjm*). 5. Həi eskektj es vaqtıñdь snа— dep kyldj. Kondra
 Kondra — dep Koptux vaqırdь. 6. Тыңла Kondra vjñ varatıqıñ
 çımьsьmьzdıñ qıñ ekenljgjn sen vjmeıseñ. 7. Çgjtler şlym şek-
 penler qattь çetkjrmenler vjzlerdj çoq eken dep vjlsjn,— dep Kondra
 çoldaslarına tysjndjrdj. 8. Çgjtler alqa ura— dep taqь komanda
 verdj. (*Furmanov*). 9. Mişka aida heçkjnge-de aıtpaiq. 10. Mişa
 vjr qarşьqtь ver. 11. Həi bala qaida varasañ— dedj. 12. Mixail
 Godunov sen çaqşь muçiksen. 13. Semionov çoldas onь menjñ ar-
 tьma mjingjz.

(*Nəverov*)

Şıroқи 45. Tөmendegj gəplerdj keşirip, gəplerdjn aqьrına jrkljs belgilerjn qoln.

1. Çoldaslar vjz bygjn kjm ekenjmjzdz aşьq aıtpaqşь boldьq
 (*M. Gorki*). 2. Ravoşilar matroslar vjñ üllь mjnnetjmjz ças Sovet
 vlastıñ saqlau (*Nəçjm*). 3. Həi Mamьt demalıp tıñqtıñ-va 4. Tөreş
 çan arqandaqь dorvanь ver. (*Nəçjm*). 5. Bygjn vjzler çoldaslar
 ekskursiaqa varamьz. 6. Men saqan Savьr tərtjplj vol deimen.
 7. Mьltьqlarыñzdz alyp tairatıñdь çoldaslar. 8. Çımaş qaraqıym
 şavaqıñdь çaqşьlar oqь.

§ 22. Krjs sөzlj gəpler.

Sөilegenjmjzde gəptegj geipara sөzler, gəptegj vasqa sөzler-
 menen heş qandai vailanьsь volmaıdь. Ol sөzler tek sөileuşjñjñ
 sol hədisə haqqındaqь jnanьmьñ, gьmanьñ, volçaun, tərtjvjñ vjldj-
 redj.

Banıñdai sөzler iamasa sөz toplanь təmendegj mənjlərde qol-
 lanьladь:

1. Aıtuşь özjñjñ jsenjmjn, volçaun tleklesljgjn, өkjñjsjn vjldjre-
 tıqıñ tyrlerj var.

Msalıb: Ol savaqıñ, əlbette, çaqşь oqıdь (jsenjmjlj). Bəlkjm, ol
 altıñsь klasta şqar (volçauly). Ol savaqıñ srə çaqşь tairatıqan
 bolar (volçauly). Əttegene, savaqtan keşjgemen dep aşьorь ktavьm
 yide qalıptь (өkjñjs).

2. Aıtuşьñdь gərke krjspe pkjrjn vjldjretıqıñ tyrg var.

Msalıb: al, çoldaslar, savaqtь oqıqlar. Aıtpaqşь, bygjn savaqtan
 keın çinalьs voladь.

3. Aıtьlatıqıñ pkjrdjñ sөileuşjñjñ özjñkj emes, vasqanьkj eken-
 ljgjn vjldjredj.

Msalıb: demek, onьd aıtuьna qaraqanda, sjz Moskvadan çaqıñda
 kelgensjz.

4. Aıtьlqan pkjrdjñ tərtjvjñ vjldjredj.

Msaly: Brjnşiden, otriad çyde şarşaqan, ekjnşiden atlardn ot tamam bolqan, yşjnşiden, demalu kerek.

Gəpte, gəptjn aqzasy bolmai, tek səlleuşjnjn aityloqan oloqa köz qarasyb vjldjretloqbn sözler krjs sözler deljnedj.

Krjs sözler həruaqtta gəpten tşqarş tırady.

En kör qollanb'atıqbn krjs sözler: *əlbette, aitraqşş, turasbn aitsam, şyşəsşz, jtjmal, bəlkj, demək, aituşna qaraqanda, brjnşiden, ekjnşiden, oilauş mymkjn.*

§ 23. Krjs sözlerdj çazu qadelerj.

1. Krjs sözler gəptjn basnda kelse, keinjnen ytjr qoilady.

Msaly: demək, Çanl bygjn keledj. Aitraqşş, erteq men qalaqa baraman.

2. Krjs sözler gəptjn ortasnda kelse, ekj çaqynan ytjrmenen çazylady.

Msaly: bygjn tynde, bəlkjm, qar çauar. Qasymnbn jtjmal, aulda çumşş şqyr keşjgjr qaloqan şqar.

3. Əzaldyna gər volər kelgen krjs söz toplanş ekj çaqynan şyşəşamenen iatasa skovkaqa albnər çazylady.

Msaly: būnnan ekj çyl būrş — ele esjmdə — vşjd raion artta edj.

Bjr kynj keşqūrş (būl 1773-çyldn oktiabrjnjn vasy edj) yide bjr əşjm, gyzgj samaldn gujldjsjn tşqlar, əinekten aidn çanbnan etjr varatyloqan būtlarqa qarap otyrdm.

(A. S. Puşkin).

Şnyoju 46. Təməndegj gəplerdegj krjs sözlerdj taup, astn szbn.

1. Byl Qaraqalpaqstan, əlbette, paxta planbn erte orşnlauş kerek. 2. Əitkenj, byl su erte keldj. 3. Onnan son, çaz erte şyqt. 4. Savaqtş çaqşş blu ūşbn brjnşiden, mūqalljm səilegende çaqşş tşqlar, ekjnşiden, odyqanda keul qoir oqu, yşjnşiden, tysjngenjndj çumaqlar çazu kerek. 5. Men senjn paidandy aittm, al, endjgjsjn əşjd vjl. 6. Jtjmal, ol būrşn kergen şqar. 7. Turasbn aytqanda, savaqtş trşşyr oqu laşym. 8. Bəlkjm, erteq çaqşşr çauar, əitkenj, kyn būlt volər tūr. 9. Aitraqşş, erteq vşjd mektepte oin volady. 10. Demək, ol savaqşn tatarlar keledj eken.

Şnyoju 47. Təməndegj gəplerdj keşjgjr çazbn. Krjs sözlerde jrkjls belgjsjn qoin.

1. Ol savaqşn çaqşş vjldj əlbette tatarlanşr kelgen volar. 2. Men savaqşmnan çaqşşman al vşşqa çoldaslarndn menjndei voluşn tleimen. 3. Demək Qlşş oquqa erte keledj. 4. Çanaqş Savyr Çūmaşaimenen qalaqa kettj. 5. Jtjmal sol kiatyloqan adam volar... 6. Kyn dūman volər tūr bəlkjm kyn suşq volar.

§ 24. Gəptjn başında *Aua* həm *Çoq* sözlərjnjn keluj.

Maqüllau sözj *aua* həm maqüllamau sözj *çoq*, bular səileu tljnde pytjn vjr gəptjd ornəna çyruj mymkjn.

Msaly: Sen teatrqa barasañ-va? — Aua.

Sen kinoda çaña kartinany kərdjn-be? — Çoq.

Kəvjnese *aua* həm *çoq* sözlərjnən soñ, maqüllau həm maqüllamaudy tysjndjrp kel'gen sözlər keledj.

Msaly: — Aqaş aiaqlı-ma?

— Çoq, temjr aiaqlı.

(*A. P. Gaidar*).

— Qalda? sol çaqta-ma? — dep sorady Şapaev.

— Aua, sol çaqta...

(*D. Furmanov*).

Münyəndai ornılarda tysjndjrp kel'gen gəplərdən *aua* həm *çoq* sözlərj ytrjmenen aırlady, egerde kysljrek aıtılsa yndeu belgjsjmen aırlady.

— Yilenesəñ-be? İarğd kytjp otyrma? — dep sorady Zamotkin, kək ernjmenen kyljp;

— Aua! Sondai aşyq iarğm kytjp otyr, vjlseñ edj sen...

(*A. Tolstoj*).

§ 25. Tanlaqlı gər.

Gəpte tanlaqlar aıtılyp otyrqan oıqə səileuşjnjd sezjmjn vjdjrp keledj.

Tanlaqlar-da, krjs sözlər üsap, gəptjd aqzası volmaıdy. Olar gəptəgj başqa sözlərdən jrkjljs belgjlerjmenen aırlady.

Egerde tanlaqlar gəptjd başında kelse, onnan soñ ytjr qoıladı, kysljrek aıtılsa yndeu belgjsj qoıladı.

Msaly: Pahl!.. Qandai mazalı alma eken.

— Uh, çany, qaraqym, Çıtavai!

(*Asan*).

Şnəqı 48. Təməndəgj teksttən tanlaqlardy aıgır aıtyr berjınlər.

— Bül nə?

— Əibəl

— Dəngelegj var qoıl

— Hau ısrılyp kiatyrganıy qaraşy!

— Çany var nərsə qoıl

— Ol çanuər çlaun tartsa bırlady qoıl

— Əibəl, başp ketpesjn!

— Astaprylla, dəngelegjnjd tırnaqy varqoı, — degen daus Qonrat qalasın qyzdyrıp qalanı başna kəterdj.

(*Çolmərza*).

II. QOSPA GƏPLERDJN SINTAKSISJ. QOS- PA GƏP HAQQYNDA ÜLUM TYSJNJK.

Bjz oıymızdy airım-airım tyrde, volmasa vjr-breujne çydə çaqyn bailanysqan tyrde vjldjrujmjz mymkjn. Msaly: *esjk aşylady*. Savyr kjrdj. Bül çerde esjktjn aşylqanlyqy haqqynda vjr pkjr, Savyrdyň kjrgenljg haqqynda ekjnşj pkjr aıttıq. Eger: *esjk aşylp, Savyr kjrdj*—desek, çoqarýdaqy airım-airım ekj' pkjrdj çydə çaqyn bailanysqanyn köremjz.

Ekjnşj vjr msal: *Çūmaş keldj. Js vaslandy*—desek, bül gəplərde-de airım-airım ekj pkjr var. Breuj Çūmaştyň keluj haqqynda, ekjnşjsj jstjñ vaslanıy haqqynda. Egerde vjz *Çūmas keljp, js vaslandy*—desek, çoqarýdaqy airım-airım pkjrlerdjñ vjr-vrjne çydə çaqyn bailanysqanyn köremjz. Iaqnı Çūmaştyň kelujmenen, jstjñ vaslanqanyn aňlaımyz. Demek, kəp uaqıtlarda pkjrmjzjdjñ vjr-vrjne çydə çaqyn bailanysqanyn köremjz. Iaqnı Çūmaştyň kelujmenen, jstjñ vaslanqanyn aňlaımyz. Demek, kəp uaqıtlarda pkjrmjzjdj vjr-vrjne çydə çaqyn bailanystıy aıtu ũşyn vjrneşe çai gəplerdj vjr-vrjne qosyp aıtamyz.

Söileuşj altain degen oıyn tıñlauşboja tez tysjndjrgjsj, vjldjrgjsj kelse, vjrneşe çai gəplerdj qosyp aıtady. Bünındai vjrneşe çai gəplerden quralqan gəpler *qospa gəp* dep atalady.

Msaly: qoñrau qaqılsa, savaq vaslanady. Qūias şoqyp, çer keptj. Bjr qatar qospa gəpler gəptjñ vjrgelkj aqzalary siaqlı djzbeklenjp aıtylumenen çasalady.

Msaly:

Çinalısqa ravoşılar, oquşylar, kolhozşylar qatnasty. (Bjrgelkj aqzalary var çai gep).

Çinalısqa kjmlerdjñ qatnasqanyn vjldjrp tür.

Bül yi kjşkene, lkjn çıly. (Bjrgelkj aqzaly çai gəp). Būnda yidjñ vjr belgjsj (kjşkeneljg), ekjnşj belgjsjne (çılylyqyna) qarsy qoilqan.

Kyn ıssy, aspanda asyqtai bült çoq. (Bül ekj çai gəpten quralqan qospa gəp).

Çazqy kynnjñ airım qıbylyş kynnjñ ıssy ekenjn, aspan-da asyqtai bült çoqlıqyn körsetedj.

Men çərdemge şaqırdym, braq sen kelmedjn. (Ekj çai gəpten quralqan qospa gəp. Būnda breudjñ jslegen jsj, ekjnşj breudjñ jsjne qarsy qoilqan).

Айрым мәнй вјлджретүөһүн җай гәплердј вјктјрудј дјзбеклеу деп атайды.

Җай гәплерден дјзбеклеу җолыменен җасалоган qospa гәплер дјзбеклј qospa гәп деп аталады.

Geide qospa гәпке кјрген җай гәптјң вreuј, екјншјменен вјрдеі болмай, вreuј тикарҗы pkј дј вјлджрјр, вaсqась оqан еrјр, оnьд вreг аqзасьньд мәнјсјн тьсјндјруј (аньqlауь) мьмкјн.

Җай гәп арасьндаҗы вүньңдаі вailаnьсть mna төмөндегј гәплерден көруге volады:

1) Мен yндemedjm, сеvевј айтqаnьнъд варльqьна тьсјндјм.

2) Qараңqь болqанльqтан, җoldь зorqа көрдјк.

3) Keşeden вeрј җавьп qа-зьр, вьгјп kolxozьлар атьзларьп суqарды.

1) Екјншј гәп вrјншј гәптјң вaіanлауьн (yндemedjm) тольq-тьрьр түр. Hәм *ne sevepten?* degen sorauqа җаар вeрјр түр.

2) Вrјншј гәп екјншј гәптјң тьсјндјрушј аqзасьн (zorqа) тольqтьрьр *neljkten?* degen sorauqа җаар вeрјр түр.

3) Вrјншј гәп екјншј гәптјң вaіanлауьн (суqарды) тольqтьрьр *qaitjp?* degen sorauqа җаар вeрјр түр.

Вјрнеşe вrјккен җай гәплердјң вreuј екјншјсјне вaқьньр һәм оnь тольqтьрьр түрса *вaқьннушь гәп* deідј. Qосpa гәптјң вјр вөлегј екјншј вөлејгјп өзјне вaқьндьрьр түрса *вaқьндьрушь гәп*, *іamasa вas гәп* деп аталады. Вaқьндьру җолыменен җасалоган qospa гәплер *qосpa вaқьннушь гәп* деп аталады.

Җнвоқи 49. Төмөндегј тексттегј qospa гәплердј җай гәпке айландьрғыз.

Куп вaтьр, qас qараидь. 2. Җлаун вekkem үслап, вјр сјлкјр тар-тьр, алqа җаар кettј. 3. Mектептен yге keldjm-де, tamaqьмды јшјр volьр, savaq таіарлауqа krјstjm. 4. Bјздј үсьндаі вaқьтль кьп-лерге Lenin атамьз җetкерген сеvеплј, kolxozьдъд атьн Lenin атьна qoidьq. 5. Aіsәnem esјktјң алдындаҗы көмвe qарды арь-вeрј гьгeр, Җәлекенјкјнен sorар алqан аqаҗ кьрекке syienјр, воін тјклер, вe-лјп җазды. 6. Aіsәnem ујне вaрьр, су qотарьр, ујне qaitьр келген-şe, Pальм келјр qalatьқьндаі volды-da түрды. 7. Esјk бетте түрqан qamьстан вјр qamьтьмьп алып, вeлјнен вьклер, оҗаqqa салдыда, dalaqа җоҗьр kettј. 8. Җаңавaі-да орньнан түрьр, оттьң вaсьна keldј. 9. Әлјмвeт җүмьсть җаҗсь јslegenј ұшьп, Oktiabr вa.рамьнда kolxoz pravleniasь тәрепјнен сильqlандь.

1. Nөkјs беттен keletьқьн уікен gьzar җолменен вјр грузовик заулар кiaтьр. Јшјнде вeс-альт adam вaр. Barльqь-да екј көзјп җолqа тгјр кiaтьр ... Tezјрек җetсек eкен degen oilарь айтр і-aq вeлгјлј volьр түр. Җoldьң екј воındaҗы җаир салqаı maqьbalдаі, җайлып җатqан көк җөплј кең dala җьгьvеlek айланыр кеінде qальр кiaтьр. Maşınaнъд kavinkasьнда екј adam отьр. Вreuј аишьлq җерден атлатьр, oilаı җерден qарqьтьр, texnikaнъд илјп влјр, maşınaнъ ұршьqtаі ијрјр

kiatırqan keşegj qoış — bygıngj şofer Qoçan. Qasnda otırqan kolhoz dalasınñ erj, qatarınan oızır şıqqan udarnik qız — Bıvqan.

2. Bıvqan akesinen çetjm qaldı. Aul yıge çetj çasar çetjm atandı. Şırkın tamaq ne qıldırmadı, bır yzjm nan üşñ ksjnñ esjginen kızıñ syzır çyrge kynlerj-de volır edj. Ekj bırdei çetjmdj asırmaq ansat emes. Gylzira apıda qsbır edj...

3. Hızır Gylzira kolhozqa aqıza. Tırmsı çaqsb. Tamaq toq. Çımıstı şñ keuljmenen jsleidj. Ekj sıbr var. Qatır, mai degenj Gylziranjknde.

(Nəçjm «Bıvqan»).

Şnıqı 50. Tөmөndөgј текстtј оқыр оқыр, mında qandai гәплөр барлықн аузекj айтр вернјz.

— Çoldaslar, Oktıavr sotsialistlk revoliutsiasınñ oqada üll, çoq volmaitıdın jsnñ bır — aldınq qatardaı ravoşı «qalqqa» sjndj, — gedeilerdñ başsı volır, aul minetkeş көpsiljgjnñ көsemj volır, minet мәмлекетjn dyzuş volır sjndj... Braç, çoldaslar, ravoşı klas kommunistlk revoliutsianı baslasa-da, pomeşşikler menen kapitalistlerdñ çämietjn miras qalqan barlıq terjs әдетlerden һәм çaman qıqlardan bır soqqımenen өз n arыta алмады. Braçta ravoşı klas, eger düşpanqa qarşı ravoşılardıң çaңa һә n çaңa, barqan sain көр sanı, barqan sain täçrivemenen blmlengen, gyrestjn qıñ-şylqlarında barqan sain şnıqqan otrıadlar şqa verse, aqırında qıllas eskj dynianı, onıң çaman qıly һәм terjs әдетlerjn çene aladı — һәм sözsız çenedj...

Vladimir İliş әne solai dep basın qaqtı.

(A. Tolstol «Çalle»).

§ 26. Tjrkeuş sözlj qospa djzbeklj гәp.

Djzbeklj qospa гәpке kjrgen çai гәплөр өз-ара tjrkeuş sözler арqalı-da bailanısı mymkjn.

Djzbeklj qospa гәплерде çai гәплердñ arasın tjrkeuş sözler bailanısıradı: *çәne, taqı, sonnan son, sonlıqtan, sol sesepten, sonda-da, braç, seitse-de, degen menen, qaita, likjn, әiteur, sei'jp, sonıñ-menen, nege desen, әitkenj, sevesj sol, tek, һәм, edj, sa-se, da de, ta-te, iakj, ia, iaması, vo'ması, һәtta, tap, әitken menen, qalai-da nege degen, ne degen menen, әsette, haqiqat, sala, әәlkjm, ele.*

Bıl tjrkeuşjer çai гәплөр arasındaı mnadai мәnjnj, bailanısı bıldjredj:

Һәм, çәne, taqı, da-de, ta-te tjrkeuşlerj.

1. Bıl tjrkeuşler qospa гәплөр jsндеgј çai гәплердñ bır көrjnjsjn iaması һәdisenj bır uaqıtqa turь kelgenljgn bıldjredj.

Msalı: gyllep tırqan alma şaqalarь menj әinegјme qaradı һәм geıuaqıtlarda samal çazu stoldıñ ystjn appaq gyl çapraqlarь-menen qaplar tasladı (Lermontov). Bygjn savaqımdı oqıdım, *çәne* qalqan çerlerjn oqıman. Ol stoldıñ ystjндеgј ktapların aldı-da, jsjn aşır oqı basladı.

2. Ekjnşj gæptegj uaqla brjnşj gæptegj uaqladan soñ bolqanşj bjdjredj.

Msalb: qũias şyqtb-da, çer çyzj nũroqa toldb. Gyller aşyldb, hẽm bylbyller sairadb. Çauñ tũndb-da, artũnan kyn şyqtb.

Tek, sondada, seitsede, braq, degen menen, qaita, likjn, bẽkşj tjrkeuşlerj.

Bũl tjrkeuşler bailanştyrojan çai gæplerdjẽ breujnen anlasşlojan pkjr ekjnşjsjne qarama-qarsş keledj. Msalb; hẽmme jsledj, tek ðçjm jslemedj. Men ktaptb kẽp oqıman, braq geıuaqytlarda kẽzjm taladb. Ol savaqqa kelmedj, bẽkşjm aurgp qalqan şqar.

İaõni tjrkeuşj.

Bũl tjrkeuş brjnşj gæpte seilengen pkjrdj, ekjnşj gæpte basqa sezlernenen anşqlap, tolbqtyrşp anlatadb.

Msalb: aul qoçalbqş kollektivlestj, İaõni kolhoz dyzjldj. Çoldaslar, çarşs sız pjttj İaõni sız toqtatybldb.

Hætta tjrkeuşj.

Bũl tjrkeuş aldaqş gæptegj pkjrge ysteme pkjr qosşp, arttyrşp aitqanda qollanşladb.

Msalb: kolhoz çinalşş sondai qzşqlş õttj, hætta qarşylarqşa şekem aktiv qatnaşş.

İa, İamasa, volmasa, İaki tjrkeuşlerj.

Bũl tjrkeuş qosşlqanda aldyqş gæptegj pkjrdjẽ ornşna keingj gæptegj pkjrdjẽ almasşp çyretũqynşqşn bjdjredj.

Msalb: erten bızge matematika boladb, İamasa ana tİj boladb.

Men Tertkylge barsam oqıman, İaki çũmş jsleimen. Sen kolhozda çũmş jslerseñ, volmasa oquqşa çberermjz.

Tjrkeuş seziş djzbeşlj qospa gæplerde jrkşİls belşİlerj.

1. Qospa gæptegj tjrkeuş sezlerdjẽ aldyñan ytjr qoiladb.

2. Qospa gæptegj ytjr da-de, ta-te, çanapa.larşñan soñ qoiladb.

Msalb: men savaqtan şyqtm-da, turş yige qaittm.

3. Ekjnşj gæptjẽ mẽnşş brjnşj gæptjẽ mẽnşşjne qarsş bolsa, szşqşa (tire) qoiladb.

Msalb: çũmşş bygjn-aq pjtkeremen dep edj—ele çartşşnda pjtkergen çoq. (Ekjnşj gæptegj oi, brjnşj gæptegj oiqşa qarsş qoilqan)

Şnõõu 51. Tẽmendegj gæplerden tjrkeuş seziş qospa gæplerdj bẽlek çazyñş.

1. Tañ çaqtyrb. Ele tũtas çaqtyrşp volmasa-da, kyn şqar bet vozara basladb. Aspan çyzj çarşqlanadb, aşyladb; kegedj. Çuldyzlar ga çaltşrap, ga çoqaladb. Çer bşqallanşp, hẽmme nẽrse terlegen. Onnan-bũñnan çanuarlardyñ dauslarş şyıkşİdeskenj esjtİle basladb çene kẽpke sozşlmaİ çer çyzjnde qozqalış turmşş uşşn gyres basladb. Menş denem tañ sarşn tyrşşİgumenen qarsş aldb. Men dẽrreu ornşñnan tũrdşñ-da bualdşrlanşp atşrojan anqardy çaqalşp kettİm. Ekj şaqşşmdaİ çol çyrşenşm çoq edj, ainalamdb ças, çanşp turqan

nürdən aldymenən qzyl, onnan son qyzqyş altyn tolqynlarý orap
aldy. Barlyq maqluq qymyldady, sairaldy, quanysty, oinady.

(Turgenev).

1. Bıyl oqu waqtında baslandy, braq oqu ktaplarý keşigip keldj.
2. Bzjñ yijmjz mektepten ədeur çerde, likjñ men sabaqtan heş keşjk-peimen.
3. Əkem kolxozda jsleidy, apam oqidy.
4. Keşegjnñ aldñ-
daqy kynj qrau tystj, onnan son aqaşlardyñ çapraqy sarqala bas-
lady.
5. Ataniaz aqa zavodta jsleidy, taqy keşkj kursta oqidy.
6. Oqu
çly ptuge çaqynlap qaldy, sonlyqtan ötken sabaqlardy snau baslady.
7. Gudok baqardy-da, js baslady.

§ 27. Tjrkeuşsjz qospa djzbeklj gəp.

Qospa gəp jsjndegj çai gəpler gəptegj vjrgelkj aqzalardai tjr-
keuşsjz-de bailańsady. Sonñymenən vjrge bül çai gəptegj pkjr
tjrkeuşler arqaly bailańsqandai voluy mymkjn. Bolmasa vjr gəptjñ
pkjrj ekjñsjjne qarsy qoiluy-da mymkjn. Auzekj gəpleskende bül
bailańs daus tolqynna qarap belgjlenedj. Gəptjñ mənjlery vjrdei
volqan-da çai gəpler vjr tyrlj dauspenen aitylady həm az qana
jrkjljs çasalady. Egerde mənjlery vjr-vrjne qarsy volqanda көbjrek
jrkjljs çasalady.

Msaly: qũias kørjñbeidy, toqai jsj qarańqy (bül gəpler arasynda
mənj çaqynan vjrñ-vrj tolyqtyru var). Aqam aşulandı — men qyş-
qygyr kylemen (bũnda men jslegen js aqam jslegen jske qarsy),
men dauslap sabaq oqıman — ol baqyma dep aşulandy. (Aldyńqy
gəpke keingj gəp qarsy).

§ 28. Tjrkeuşsjz qospa djzbeklj gəplerde jrkjljs belgjlerj.

1) Qospa djzbeklj gəp sostavna kjrgen tjrkeuşsjz çai gəpler
ytjrmenen çazylady.

Msaly: kyn şoqar vet aqardy, çer-dynia çaqtyra baslady. Kyn
çlynsa, qar eridy.

2) Egerde ekjñsj gəptegj pkjr, vjrñsj gəptegj pkjrge dym qarama-
qarsy kelse, aralaryna szyqşa qoilady. Seileu tñjnde bũndai gəpler
arasynda daus tolqyn azyraq pəsenleidy.

Msaly: otyńqa varain dep edjm — voran barqyzvady.

Şnəu 52. Təməndegj gəplerdj keşjrj çazyn, tijslj çerlerjne jrkjljs belgjlerjn
qoln.

1. Men sabaqymdy oqydyñ çəne oqıman. 2. Oquyşlar mektepke
keldj braq tuel çinalyp volqan çoq. 3. Demalyş oınau kerek likjñ
sabaqty-da ımytpau kerek. 4. Men sabaqty çaqşy oqıman solai-da
snau çımyşyna tairalanıym kerek. 5. Bıyl egjññjñ kögj çaqşy bəlkjm

zyraat-da çaqşy volar. 6. Ol savaqyna çaqşy talarlanady sonlyqtan mûqalljm soraqanda mydjrmeldj. 7. Çümьstan şyqqan soñ vьzjd yige kel iamasа men szjd yige varain. 8. Bьzjd yige kelseñ qat çazarmьz bolmasа ktар оqьrmьz.

§ 29. Qospa vaqьnuşь gər.

Qospa vaqьnuşь gərtjñ sostavьna kjrgen çai gəpler vьr vьrmenen dənekerler iamasа tьrkeuş sөzler arqaly iaki dəneker sөzsьz-de bailanьsady. Vaqьnuşь gər vaqьndьruşь gərtjñ aldynda, ortasьnda, aqьrynda kele alady.

Msaly:

1) Bьz çoldь zorqa көremjz, sevevьj qarañqь edj.

2) Çydə qarañqь volqanlyqtan, vьz çoldь zorqa көrdjk.

3) Bьz çoldь, qarañqь volqanlyqtan, zorqa көrdjk.

4) Oktiavr revoliutsiasь volqan soñ, vlast proletariattyñ qolyна көştj.

1) Vaqьndьruşь gəppenən vaqьnuşь gərtj «sevevьj» dənekerj bailanьstьrgьr tьr. Vaqьnuşь gər kein keljп tьr.

2) Vaqьnuşь gər (çydə qarañqь volqanlyqtan) vaqьndьruşь gərtən (vьz çoldь zorqa көrdjk) vьrgьn keljп tьr.

3) Bьnda (qarañqь volqanlyqtan) vaqьnuşь gər ortada keljп tьr.

4) Bьnda — vlast proletariattyñ qolyна көştj—vas gər. Oktiavr revoliutsiasь volqan-soñ — vaqьnuşь gər, vaqьndьruşь gərtjñ aldyна keljп tьr.

Şьryñ 53. Tөmendegj gəplerdjñ bailanьsьn anyqlan. Tьrkeuş sөzlerdjñ qandal mənj anlatatьqьlnьn anyqlan.

I. Mışka sөilei basladь: olar atasьmenen ekeuj көpten-aq Taşkentke varuqa çinalqan edj, ekeuj билет satьp alqan, propuska tapqan, braq atasь çol voinda өljп qalqan. Onьñ propuskasь menen билетjñ alu kerek edj, braq, Mışkanьñ oqan oib çetpegen, ekj stantsiaqa şekem biletsьz mnьp kelgen. Usьkarada oqan өз aulьnьñ vьr valsь alьp ket dep çavьsqañ,—өzj varuqa qorqadьmьs. Ol-da aurgьr qalqan, keselxanada çatьr, qalesen kjmnen sora.

(Neverov).

II. Aisənem ele çatqan çoq. Baqanaqь vlamьq psjrgen otyньñ qolamtasьna varьp verjп, şqanaqьñ dzesjne qoir, ekj alaqañmenen manlain trep, vьilyqьp, tereñ oiqa şomьp otyr.

Çer oşaqtyñ ystjndegj pjlte şamньñ maiь tausьlyp, qьlt-qьlt etjп sөнudjñ az-aq aldynda tьr, tөrde aqaş sandьq, ystjnde tozьqь çetjп, ьдыrap tьrqañ gөne qarşьn, įsьne patь-satь tьqьp qampaitqanнан qana көzge көrjnp tьr.

Qolamtanь-da oty sөнuge ainaldь, Aisənem ele otyr.

(Nəçjм).

III Palaşşylar asyň işir boldy, dua qılsyр отырган оғыларынан
brjnen şon brj tyregeldj.— olardyң geiparalary ылаşşylarqa tarqasty,
al, ekjnsjlerj toqaj arasyňa qdysyр kettj, iamasа көз jljndjruge üi-
qyqja çattı...

Aqyрy özjnj çümьsyň pjtkerdj, gөne-kөksjlerjnj qaqyр sljktj,
salqan çamaun tamaşa qlyр qarady, inenj çenge tyirep toptyң ystj-
ne alşayr mnjр aldy-da, qattı dauspenen zarly qosyqty aıttı. Sol
uaqyttıң jşjnde ылаşşytyң breujnjnj esjgj aşyldı, çinaq hem hauaıy
kijngen, aq taqıaly brj kempjr esjktjnj bosaqalynda tır.

Qapeljnde Dubrovski selk ete qaldı,— qamaldyң jşjnde qorqynlyşly
qavar esjtjldj, solkarada onyң әinегjnen Stepan basyп süqtı.

(*Puşkin.*)

§ 30. Qospa waqyňuş gәplerde jrkjljs belgjsj.

1) Qospa gәrtjnj sostavyndaqy waqyňuş gәр waqyňdyruş gәр-
tjnj aldynda kelse, waqyňuş gәpte keı ytyr qoilady.

Msaly: Kınoqa wartyр, men çaqsy kartına көrdjm. Sawaqyп çaq-
sy oqyqany üşyn, Açar udarnik ataqyп aldy.

2) Qospa gәrtjnj sostavyndaqy waqyňuş gәр waqyňdyruş gәр-
tjnj ortasynda kelse, waqyňuş gәrtjnj ekj çaqyпnan ytyr qoilady.
Msaly: men keşe көр tairalanqanyм üşyn, savaqtan çaqsy boldым.
Senjnj çazyң, asyqyр çazqanlyqtan, sülu bolmaıdy.

3) Waqyňuş gәр waqyňdyruş gәрten şon kelse, waqyňuş gәrtjnj
aldyňa ytyr qoilady, aqyрyňa toşka qoilady. *Msaly:* men çoldan
adaspai wadyм, sewej wırynda wıl çolmenen çyrgen edjm. Men
Lenin kolhozыnda yş çyl jslедjm, sonlyqtan ony çaqsy blemen.
Bzjnj eljmjzde warylq adam sauatly wolu kerek, nege deseq wzjnj
çaңa tıymьsyмыз sa atly woludy kerek qlady.

Şıyыm 54. Tөmendegj tekstlerden waqyňuş hem waqyňdyruş gәplerdj tabyп
hem qoilqan jrkjljs belgjlerjnj anlan.

1. Gәр көpşjljktjnj ortasyňa tystj, oqan çan kjrdj. Hәrkjm өз
pkjrjnj aşyq aituqja oilandy, likjnj wzjnj ana olar haqqыnda wasqa
çat wjr nәsenj sezdj, hem sonlyң üşyn өз yjндеgjler wasqaşa qlyр,
adam üqьnatıuqyп aşyq hem wәlent dauspenen seiledj.

2. Ana nadziratelдж keınjne tysken, wraq, onyң çyrjsjnj tezletpek
üşyn çelkesjnen itergendeı wolyр waratyр edj. Pavel kjşkene qana wjr
çaida tır edj, ol kytjр tıryр anasyňa qol üzattı. Ana dәрreu onyң
qolyнан aldy, kezjnj tez-tez çümьр, mıyqyп tartyр kyldj, hem söz tava
almastan — «Qalaisaң!.. Qalaisaң» — dep әste qana sorady.

3. Sol uaqyтта orta woly, өtkjr tyslj xohol qolyп qaltasyňa salyр,
yidyң ortasynda tjk tır. Nikolaidyң wasынан aıaqyňa şekem qarap tamaşa
qyldı, Nikolai wolsa oғыnlyқта отыр, onyң wozarqan çyzlerjnde qyyl
daq bar. Ol өtkjr көzleremenen Anderidjnj ystjне dәpjnjр, tjslerjnj
sqyrlatyр, çuap kylyр tırdı.

(*M. Gorki «Ana»*).

§ 31. Qospa waqýnuş gäptjn tyrlerj.

Baqýnuş gäpler, waqýndyruş gäplerdj mənjlernj tolyqtýr, anyqlap tırady. Sonlyqtan olar waqýndyruş gäpten wölek aitylmady, häruaqyt waqýndyruş gäppenep wjrga aitylady. Baqýnuş gäpler, waqýndyruş gäptj tolyqtýr kelujne qarai mna tømendegj tyrlerge wöljnedj:

1. *Sevep gäp.* 2. *Uaqyt gäp.* 3. *Şartly gäp.* 4. *Tenemelj gäp.*
5. *Nätiçelj gäp.* 6. *Mənjsj qarsylas gäp.* 7. *Ydetpesjz gäp.*
8. *Maqset gäp.*

1. SEVEP CƏP.

Baqýnuş gäp waqýndyruş gäpte aitylqan oi-pkjrlerdj sevevjn. ne üşyn bolqanlyqyn, iaması volatıqanlyqyn wldjredj. Bıñndai waqýnuş gäpler waqýndyruş gäpke *üşyn, seveplj, sonıñ üşyn, sol seveplj* degenge üsaqan tırkeuş sözler arqaly bailanysady. Msaly: Aıçan klubqa keldj, *sevevj* onda staxanovşylardıñ çinalısy volady. Bıyl su erte kelgen *seveplj*, egjnlr çaqsy şyqtı. Savaqynan çaqsy bolqan *üşyn*, mektepten silıq aldy. Bıvj keşe aurgp qaldı, *sol seveplj* savaqqa kele almadı.

Baqýnuş gäp waqýndyruş gäpte aitylqan pkjrdjn sevevjn wldjrse, bñndai qospa gäp *sevep gäp* dep atalady.

Bñndai gäplerde waqýnuş gäp waqýndyruş gäpten wırgp iaması soñ keluj mymkjn. *Üşyn, seveplj* tırkeuşlerjmenep bailanysqan waqýnuş gäp waqýndyruş gäpten wırgp keledj. Sonlyqtan tırkeuş sözlermenep bailanysqan waqýnuş gäp waqýndyruş gäpten soñ keledj.

Msaly: fizika savaqy volqan seveplj, wjzler fizika kabinetjnde oqydy. Savaqy heş qaldırmaqanym üşyn, oqyqanymdy çaqsy vlemen. Dalada adam-adamady körjp volmady, sevevj ai tastai qaraqdy. Men savaq uaqtynda çaqsy tıqlap otyraman, sonlyqtan mñqalljmnjn sözlerj iadynda qalady. Oqytuş savaqy çaqsy tysjndjrgenljkten, yige bergen tapsırmanıñ varlyqyn orınlady. Js köweip kettj, sonıñ üşyn kövjrek jsleimen. Köp tatarlanqanym üşyn, savaqymdy çaqsy wljr kiatırman.

Şıñıñ 55. tømendegj qosyqtı oqyp şqıñyz. Mñnda qandai gäpler aitylqanyn söllep berjiz.

Balasña wldjrmei,
Beljndegj semserdjñ
Qıwbalı wañ çazdydy,
Qnawñnan suıdydy,
Doslyqqa mälel keler dep
Qalsa wairaqtan Şubar dep
Çekke kelgen çan dostym,
Qaralyqpenen öler dep.
At ystjnen balan
Qarqyratp şalady.

Boz at ozyr keter dep,
Menj şermende eter dep,
Şoqlıqynıñ aldynan
Qyl moıñnyñ keinjnen
Atqa semser urady.
Əuuel oqlın ɵltjrdj
Ekjñşj atın ɵltjrdj
Dos seveplj Qaraçan
Doslyqy wırçai keltjrdj.

(«Alpamyş» dastanynan).

2. UAQYT GƏP.

Qospa gəptjñ sostavına kjrgen vaqьnuşь gəp vaqьndьruşь gəp-te aitylqan pkjrdjñ uaqьtn, qaşan bolqanьn, volatьuqьnьn vjldjruj mymkjñ. Bűnьndai vaqьnuşь gəpler *qaşan, qaşannan berj, qaşanqə şekem, soñ* degen soғaularqə ғuap volьp keledj.

Msalb: kolhoz bolqannan berj, Əçjm traktorist volьp jsleidj. Kyn şьqqanqə şekem, kolhozşьlar atьzqə tuel şьqtь. Əzjne tijslj ғűmьşьn bolqan soñ, Aışa atьzdьñ vashьna varьp demaldь.

Vaqьnuşь gəp vaqьndьruşь gəptegj pkjrdjñ uaqьtn vjldjrse, ondai qospa gəpler *uaqьt gəp* dep ataladь.

Qospa gəptjñ sostavındaqь vaqьnuşь uaqьt gəp temendegj ғaғ-dailarda volьb mymkjñ:

1) Feil sөzge *qanşa-genşe, qanşa-kenşe* ғьstьrmalarь qosylume-nen uaqьt gəp ғasaladь.

Msalb: qoғrau bolqanşa, vjzler dalada ғьrdjk. Savaq pjtkenşe, heşkjñ dalaqə şьqpadь. Vige qaitьp ketkenşe, savaq oqimьz.

2) Aqьrьna ғьstьрма qosylqan feillerge *soñ* rəuşj *da* tjrkeuşj qosylumenen uaqьt gəp ғasaladь.

Msalb: oqьtuşь kelgen soñ balalar tьnş otьrdь. Saat segjz ia-rymdь ũrqanda oquşlar mektepke tuel ғinaldь.

3) Qospa gəplerdjñ arasьn *berj, kein, berj, vermaqan* rəuşlerj bailanьstьrumenen uaqьt gəp ғasaladь.

Msalb: mektepke kelgennen berj, men vjr savaqтан qalqanьm ғoғ. Savaq baslanqannan kein, oquşylardьñ tərtjvь dьm kyşeidj.

4) Şartlь feiller qosylumenen uaqьt gəp voladь.

Msalb: men mektepke kelsem, savaq ele baslanvartь.

Kyn batар uaq bolqanşa.
Aip rşa menen Məs patşa
Eregjsken ға менен,
Qaitpai salдь ũrьstь.
Əine qұptan bolqanda
Mьltьqtьñ ғolь bailandь,
Aiparşa menen Məs patşa,
Qaitьp jzge ainaldь.

(«Məspatşa» dan).

3. ŞARTLь GƏP.

Qospa gəptjñ sostavına kjrgen vaqьnuşь gəp vaqьndьruşь gəp-tegь jstjñ, hərekettjñ qandai ғaғdaida bolqanьn vjldjruj mymkjñ. Bűnьndai şartlь gəpler kəvjñşe vaqьndьruşь gəpke şartlь feildjñ ғərdemimenen qosyladь, geiuaqьtlarda vaqьnuşь gəptjñ aldьnan *eger* dənekerlerj qosylumenen-de ғasaladь.

Msalib: eger Baiçan çaqsъ oqъoqan bolsa, ol vairaқ aladъ. Ba-
qъndьruşъ gэр (ol vairaқ aladъ). Baqъnuşъ gэр (eger Baiçan çaqsъ
oqъoqan bolsa).

Baqъnuşъ gэр baqъndьruşъ gэrtегj pkjrdjн qandai şartta
aitьloqanьп iamasa aitylaçaqьп vjldjrse, vündai qospa gэр *şartib*
gэр dep ataladъ.

Qospa sartilъ gэpte baqъnuşъ gэр baqъndьruşъ gэrtjн aldьnda
keledj.

Msalib: çumьstь көр jslesem, men haqьnъ көр alaman. Ol, çumь-
stь көр jslese, staxanovşъ voladъ.

Erteң ьrьs bolsa, dűşpan hyçjm qьlsa,
Egerde qara kyşler toplansa,—
Bjr adamdai volьp, gyllən sovet qalqъ
Azad uatanь ьşьп şoqadъ.

Çerde-de, aspanda həm tenjzde

Qaharь quatibъ vьjн çьr

— Erteң ьrьs bolsa,

Erteң poxod bolsa,

Poxodqa sen vygjn taiiar tьr.

(Lebedev-Kumaş.)

4. TENEMELJ GЭP.

Baqъnuşъ gэpte aityloqan pkjr baqъndьruşъ gэrtегj pkjrmenen
teneljr, salьstьrьbьp, ьsatьp aityloqan uaqьtlarъ voluь mymkjn. Bь-
pьндai baqъnuşъ gэр baqъndьruşъ gэрke *dai, dei, tai, tei* suffikslerj
həm *haqiqat, siaqlь* tjrkeuşlerdj көmegjmenen bailanьsadbъ.

Msalib: vjнşj vesçьllьqtь uaqьtnan vьrьп orьnlaqandai, ekjнşj
vesçьllьqtь-da uaqьtnan vьrьп orьnlaимьz. Mektepte tэrtjplj vol-
qandai, yide-de tэrtjplj volu kerek. Barьq oquşьlar, Əmet sava-
qьп çaqsъ taiarlap kelgen siaqlь, ьzlerjнjн savaqьп çaqsъ taiarlap
keluj kerek. Çumьstan dьm şarşaqan siaqlь, əste qana çyrjp kiatьr.

Baqъndьruşъ gэrtегj aityloqan oidь, ekjнşj vьr oloqa ьsatu —
teңeu ьşьп qollanьloqan baqъnuşъ gэр *teңemelj gэр* dep ataladъ.

Qospa teңlemelj gэplerdegj baqъndьruşъ gэpler төmendegj çaql-
dailarda çasaluь mymkjn:

1) *Dai, dei, tai, tei* suffiksъ həm *qan-gen, qan-ken* suffiksъ feildjн
aqьrьna qosьbьp, baqъndьruşъ gэrtjн aldьnda keledj.

Msalib: vygjn çauп çauqandai, çerdjн vetj ьqal boldъ.

2) Baqъnuşъ gэrtjн aldьnnan *haqiqat, tap* tjrkeuşlerj qosьlumenen
teңemelj gэр çasaladъ.

Msalib: Erjmvet sonдай көр jsledj, tap normasьп ekj ese artьq
orьnladъ. Men onьң paxta tergenjн көrdjm, haqiqat staxanovşьpьң
өzj.

Teñemeli qospa gäplerde waqınuş gäp waqındıruş gäptiñ al-
dın-da, soñnan-da keluj mymkjn.

Тавысларым т удан аqqan вiлаqтай,
Мiнъ көрр менiң кеулiм тасады.
Çер çызiнде çақылqан şам şraqтай,
Bзiң uatan алтын нiргiн şаşады.

(Sarsen).

5. NƏTİCELJ GƏP.

Geıuaqıtlarda waqınuş gäp vas gäptegj pkjrdjñ nətiçesjn vjldjrui mymkjn.

Msalı: Polat sonđai zein salıp oqıdy, nətiçede barlıq savaqınan çaqş voldı. Sjz əsterek sөileñ, məçlijstegjlerdjñ həmmesj tysjnsjn.

Вақынуş gäp waqındıruş gäpte aıtıloqan pkjrdjñ nətiçesjn, çumaqıñ vjldjrse, vıñđal qospa gäpler nətiçelj gäp dep atalady.

Nətiçelj gäpte waqınuş gäp waqındıruş gäpten soñ keledj. Həm waqınuş gäp penen waqındıruş gäptiñ arasyña ytjr qoilady.

6. MƏNJSJ QARŞYLAS GƏP.

Вақынуş gäp waqındıruş gäpten алылqан pkjrlerge qarsı vo-
ıp keluj mymkjn. Bıñıñđai gäp waqındıruş gäpke *da, həm, likjn, vraq* tjrkeuşlerj arqalı vailanıady. **Msalı:** qanşama şapsaңda, ö-
peitüqıñ balta kespeidj. Ujne ketjp qalsa həm ol qaitıp keledj. Куп çылъ volsa-da, müz qatıp tür.

Вақынуş gäptegj aıtıloqan pkjr waqındıruş gäpte aıtıloqan pkjrge qarama-qarsı qoilsa, onđal qospa gäp mənjsj qarşylas gäp dep atalady.

Mənjsj qarşylai, waqınuş gäp waqındıruş gäptiñ aldynda-da keinjñde-de, ortasynda-da keledj. Həm arasyña ytjr qoilady.

Msalı: Ol qanşa qarır volsa həm, likjn çumıstan qol tartpaidı.

7. YDETPESJZ GƏP.

Qospa gäptegj waqınuş gäp waqındıruş gäptegj pkjrdjñ so-
zıla (ydetjle) vermei tez qısqartylatıuqıñıqıñ añlatıu mymkjn.

Msalı: Men savaqımdı oqır, yige qaitıtm. Azanmenen ornı-
nan türp, vet-qolımdı çıdım. Ktaplarımdı sumkaqa salıp, tura mektepke keldjm.

Вақынуş gäp waqındıruş gäpte aıtıloqan pkjrdjñ sozıla vermei tez qısqartylatıuqıñıñ vjldjrse, ydetpesjz gäp dep atalady.

Qospa ydetpesjz gäp, feil sözdjñ aqıryña *ır-ır, p* suffikslerjñdj breuj qosylumenen çasalady.

Msalı: senjñ kelgenjñdj көрр, vızler qanıp qaldıq. Saat segiz-
de mektepke keljp, vızler savaqımyzdy oqı basladıq.

8. MAQSET GƏP.

Geituaqıtlarda vaqınuş gər vaqındıruş gəptegj pkjrdjn maqsetjn vjldjruj mymkjn. Bündai vaqınuş gəplerdj *ne üşn, nege, sonıñ üşn, dep* degen tjrkeuş sözler bailanbıstıradı.

Msalıb: ol, taqı vjr mərtebe qarar üşn, skladlarqıa krjp şıqtı. Bındaqı «taqı vjr mərtebe qarar üşn» degen vaqınuş gər, olar «skladlarqıa krjp şıqtı» degen vaqındıruş gəptjn maqsetjn tolıqtırtı. Kyn aşılmaz beken dep, hər kyn dalaqıa şırtı qaraiman.

Vaqınuş gəptegj jstjn qandal maqsetpenen jslengenjn vjldjrgen vaqınuş gər *maqset gər* dep ataladı.

Msalıb: szjn kolhozvenen tanısain dep, men keşe Törtkylden keldim. Savaqımdı tairlau üşn, mektepke erte keldim. Ol savaqınan çaqsı, sonıñ üşn mektep direktorı onı silıqladı. Ol savaqın vjlse, nege çaqsılar oqımaıdı.

Aqırtıa *den, üşn* tjrkeuşlerj qosılqan vaqınuş gər vaqındıruş gəptjn aldında keledj. Aqırtıa *ne üşn?, nege?, üşn* tjrkeuş sözlerj qosılqan vaqınuş gər vaqındıruş gəptjn aldınan keledj. Həm vaqındıruş gərpenen vjrge çyuredj.

§ 32. Qospa vaqınuş gəplerde jrkjlıs belgjlerj.

1) Vaqınuş gər vaqındıruş (vas) gəpten uluma alqanda yjtrmenen aşıratıladı.

2) Sever gəpte vaqınuş gər vaqındıruş gərke *üşn, severlj tan-ten* tjrkeuş sözlerj arqalı bailanbısqanda, vaqınuş gər vaqındıruş gəpten vırn keledj. Həm sol tjrkeuş sözlerden kein yjtr qoiladı. *Severj, sonlıqtan, sonıñ üşn* tjrkeuşlerj bailanbıstırqanda, vaqınuş gər vaqındıruş gəpten kein keledj. Həm vaqındıruş gəptjn keinjnen yjtr qoiladı.

Msalıb: tairlanqanım üşn, men savaqtı çaqsı vlemen. Keşjgjr kelgen severlj, savaqqa çaqsı tysjne almadım. Tez çazuqıa asıqıanlıqtan, menjn çazuım sulu bolmaıdı. Men söz şaqapların oqıdım, sonlıqtan onı çaqsı vlemen. Men vygıngj savaqtı çaza almadım, sonıñ üşn tynde otırtı çazaman.

3) Uaqıt, teñemelj gəplerde vaqınuş gər penen vaqındıruş gəplerdjn arasına yjtr qoiladı.

4) Şartı gəplerde vaqınuş gər ortada kelse, ekj çaqınan yjtr qoiladı. Kevjnese vaqınuş gər vaqındıruş gəpten vırn keledj, həm vaqınuş gəpten kein yjtr qoiladı. (Çoqarındaqı msallardı qarañız).

5) Nətiçelj gəpte vaqınuş gər vaqındıruş gəpten son keledj, həm aralarına yjtr qoiladı.

Msaly: ol sabaq uaqtynda basqa narsenij tadyna almaydy, neticede sabaqyn çaqsy bledj. Sondai volyp tynlap otysan, neticede sen-de çaqsy bolasan.

Şnoby 56 Temendegj gäplerdj keşir çazy, çetispegen irkijs belgilerjn qoin.

1) Bahardyn samaly elpidep esedj bahar eşimliklerj qulrnyr taudyn etegjndegj kek şepler çumsaq çeldj ekrjnjmenen ыqalыр maida tolqynly dariany çuь tärjzlj közlerdj qamastyradь maida tolqynly ga ol çaqqa ga bul çaqqa ыр tamaşa dariasyndaqь tolqynny çolyn tutyp türqanyn qarasaңыз çaqyn täsirjmenen türqan taslar-da şrai ystjne şrai qosqandai volady. Adina usyndai bjr bahar kynjnde tau etegjne keldj qoilardy otlaq çerge çaip özj olyn teruge krjstj. Tys mezgyljnde otlap tolaqan qoilaryn saialatyp özj bjr tövenjd ystjne varyp otyrды.

Өmjr volь aqsaqal Kamaldyn qysqysynda çyrjр qaranqь düman-nan basqa heş narsenij көrmegen көzlerj bahardyn çaudыр түrqaн eşimliklerjne qadalyp qaray-da türmysyndaqь hәwbr qaiqynly көrj-njslerjn көz aldynan өtkjze baslady.

(S. Aini «Adina».)

Şnoby 57. Qospa gäplerdjn sostavyna kjrgen çai gäplerdjn qandai menjs şaratıdıqynlyqyn көrsetjн һәм керекlj çerlerjne irkijs belgilerjn qoin.

I. Baharqь egjstjн tairlyqь bolşevikljк pätpenen qyzqynly çyrjр atyr. Çer syru usyn ylken qural traktor eken. Tratordyn qavarь qalqqa taralyp olar-da traktordyn keluyn kytjр çyr eken. Haqiqat çer syrudjн uaqtynda traktor çetjр keldj. 2. Qonrattyң qalasyn qyz-dыrьr vasyна көterdj. Bjrneşe kynge şekem traktordyn dausь şьq-sa MTS тың aldy tolyp ketetudyn boldь. 3. Traktor keldj, keul çai boldь. Qyz flazyn vasyна көterjр minet hauazymenen çer betjn qozqaltyp traktor aulqa şьqtь.

(Çolmarza «Traktor kelgende».)

II. Oly çerdjн bjr tärej taudyn etegj volyp ekjnsj tärej usyn şuqr çar volatudyn edj. Çerdjн çiegj astyna şekem silu tjkkke tartylqan çar edj. Sopaip türqan sarqьş taslardy ystjnde өskен çasyl eşimlikler hәр qaisьsь bjr qoidyn arqasynan ijrjр çar voına kelgen bjr eşkijnjн aş közjn өз tärejne tartty eşkj-de jzjetpenen eşimljк çaqqa bұrldь. Temjrsijnjн şөkkjşjne usaqan tūiaqlarьn tasqa trep ыqа ыр түrqaн eşimljкlerdj әrlj-berj çulьr tjslermenен qşьr-qşьr kemrjр çalmap çūta verdj.

Eşkjge eruden basqa өnerj bolmaqan qoi vişaralar-da eşkijnjн jzjnen ere verdj. Braq qoi bul çende çanlyсьр eşkj varyp türqan çerge dejn qana emes belkj aiaqь tasqa timesten saiqa domalap kettj. Domalaqan qoidyn pätjmenen ez çerjnen qulaqan taslar basqa taslarqa tijр olardy türqan çerlerjnen domalattь. Seitjр bjr tas bjr neşe tastь ez ornynan qozqap hәlekke saldy. Taslardyң bjr-brjne qaqlyqьsьnнан paida volqan şaqьr-şuqr, taudь çanqьrtyp ulьs ses paida boldь һәм oly çerdjн tüm tūsyna өrjр ketken qoilardy yrkjtjр olardy usaq çerlerge qaşьrdь.

(S. Aini «Adina».)

Şəbuhi 58. Təməndəgj gəplərdj kerekij səzlerj qoşır sorauqa cıar bərerljktei qoşpa vaqıbnış gəp dyzjd. Kerek çərlerjnde ornın almastıgı.

1. Bız sauatsızlıqpənən gyresemjz... (qaşanqa şekem?)
 2. Pionerler lagerge varadı... (qaşan?)
 3. Tərtjrp qatı saqlanadı... (qai uaqta?)
 4. Çinalıx dauam etedj... (qaşanqa şekem?)
 5. Atamırat voroşilovşa atqıx degen ataqtı aladı... (ne qılsa?)
 6. Oınqa tairalıq toqtadı... (ne ıxşın?)
 7. Bız aulda volamız... (qaşanqa şekem?)
 8. Pızıl savaqqa kelmei qaldı... (ne volqan eken?)
 9. Bıvıx müqallım soraqanda çaqıx bıldj... (neljkten?)
- Ulgj. *Bız sauatsızlıqpənən gyresemjz... (qaşanqa şekem?)*
Barlıq qalqımtız sauatlıx volqanqa şekem, ız sauatsızlıqpənən gyresemjz.

Şəbuhi 59. Təməndəgj tekstlerden bas gəplərdj kəşjrj çazın, kerekij jrkıls belgilərn qoın. Vaqıbnış gəp vaqıbnıruş gəptəg qai səzdj tolıqtırtır tırqanın kərsətn.

1. Revoliutsiadan soñ, Palman sovet məkemlerjnde jslei basladı.
(N. D.)

2. Dıqanlar, kolxozdın paidalıx ekenjn tysjngen soñ, top-top volır koxozqa kjrdj.
(Dəljj).

3. Adına çaman tys kərjrp vastırtıqqan ksjdei volır, braz tınxlandı.
(S. Aini «Adına»)

4. Egerde raboşı klası özjne mənşjklj əndjrıs-texnikalıq intelliğentsiasın çasai almasa, ol məmkəktjnd anıq iesz volır tırub mymkjn emes.
(Stalin)

5. Sailau sistemasındaqı bıl özgerjsler basqa məmkəktlerdjnd demokratialıq qırılısındaqı ne çaqıxılqların varlıqın alıp eljmgze austryr Sovet məmkəktjnjnd çaqdailarına qollanır otırqanlıqımtız kərsətedj.
(Molotov).

6. Paveldın dausı bekkəm şıqtı. Səzlerj hauada ızraq çandırdı braq kəp qalq tarala verdj.

7. Bıraqtıd astında çğırma adamnan kəp emes edj braq olar bekkəm tırdı.
(M. Gorki).

Şəbuhi 60. Təməndgj vaqıbnış gəplərdj qaisın tırkeuşjler arqalı, qaisın tırkeuşjsz dyzjləngjn anıqlanır.

1. Kyn arqan volıx kəterjlgende, kolxozşylar çımtıx oqada qızdırdı. 2. Ekj kynnen soñ brjnsj mai bairamı voladı, sonıq ıxşın mekteplerde tairalıq kərjrp atır. 3. Bahar volqan soñ çerdjnd betj kək maqpaldai, qılırırp kettj. 4. Kəp kolxozlarda minet dırıs

şolkemlestirijgenlikten, cümıstıñ önjimj artıp kiatır. 5. Bahar şıqsa atızlarda cümıs baslanadı. 6. Qalıñ qar çaup, qattı suıqlar bolsada, oquşılar savaqtan qalqan çoq. 7. Çauñ көр çaup, көşelerde batpaq boldı. 8. Bzıñ mämleketimjzde kadrılarqa көр keul beljnedj, sebewj sotsialistik qurılısta kadr ylıken oғыn tütadı.

Şıñoи 61. Tөmendegj gәplerdjñ («a» һәм «в») arasıна керекlj tjrkeuş sөzlerdj qosыр qospa gәp dyzıñ. (Gәplerdjñ tәrtıbjñ özgertuge-de boladı).

1. а) Біл kolхозымыз гектарына 30 tsentnerden aldı.
в) Kolхозшылар çerdj çaqsy beçergen edj.
2. а) Түрмисларь çaqсарqan edj.
в) Kolхозшылар біл вjг atqana, вjг mektep вjг monşa salıp aldı.
3. а) Өткен çы su uaqıtında keldj.
в) Eginlerdjñ şqımy çaqsy boldı.
4. а) Біл miueler erte pjstj.
в) Bahar erte keljp, suıq bolmadı.
5. а) Savыр savaqyn çaqsy oqıdı.
в) Mektep direktorь tәrepjnen silыqlandı.
6. а) Mektevjmdj pjtkergen soñ meditsina institutyна kremen.
в) Hәzjr klasta etjlp atırqan savaqlardı dım çaqsy oqıman.

Şıñoи 62. Tөmendegj tekstlerdj көşjrjp çazyñ, aralarына jrkılıs belgilerjñ qoıñ seber, uaqıt gәplerdj añыqlañ.

1. Levinson jslep oтырqan cümıstıñ toqtatqanda, tynıñ jarımy aur, lampanıñ maıy-da tausılqan edj. 2. Çazudan vo-aqan soñ üııstır qalqan voın çazbaq üşın, dalaqa şıqtı. 3. Ai көşpelj bultardıñ arasıна çasығып, geide qarañqılıq qaplaıdı. 4. Bjr-neşe kolхозlar paxta planıñ oғыnlaqan sebewlj hykjmet tәrepjnen silыqlandı. 5. Kyn suıtır çauñ-şasın көbeie basladı, sebewj gyz çaqynlar qaldı. 6. Çerdj syru керек bolqanlıqtan atızdaq qauaşa paqallar çылып алынды. 7. Çaz bolqanlıqtan vidailar sarıtal volıp pse basladı. 8. Tamaq jsjp bolqan soñ kontsert qoıuqa tatarlandıq. 9. Men ktар oqıqanda, aram qılaqyn salıp тыңлар oтырады. 10. Menjñ çazumdı көreın dep aqam menjñ çаныма çaqynлады. 11. Bzıñ klastyñ oquşılarы savaqqa şaqsy tairlanqan sebewlj müqalljmnıñ tapsırmasь hәruaqıtta oғыnlanadı.

1. Gymjs kynım çer betjne nür төktj,
Suıq ketjp bahar kelgen mähelde,
2. Suıq ketjp vylvyl keuljn çailadı,
Bahar keljp kyn çыnqan mähelde,
3. Sairap vylvyl tyrlj nama saladı,
Esjkende sestjn mirjm qanadı,
Onıñ sestjn esjkende çaqadı,
Sairar vylvyl bahar kelgen mähelde.
4. Mıau MTS maşınalarыñ mailaқan,
Tyр-tyrlatıp traktorыñ aıdaқan,
Tatarlanıp js әsвavыñ ailaқan,
Cümıs qлар bahar kelgen mähelde.

(Mırzaqalı «Bolşevik baharı»).

Şənohi 63. Təməndegj vaqıbnıŝ gəplərdj vaqındaruŝ gəplərmenen tolıqtırp kəşjrj çazın.

1. Savaqın çaqıŝ oqısa
2. Kyn suıq volqanlıqtan
3. Revoliutsia maidanına kelgen
4. Vorosilovşa atqıŝ volqanı ūŝın
5. Kyn şqar bet aqarır, taq saz berj atqanda
6. Kyn səskeljkke kelgende
7. Kolxozqa kj.gennen berj
8. Çıdan-çılqa tırmıŝ çaqırtıqan severlj
9. Savaqqa krige qonrau volqan soq
10. Qolına ktapların aldında

Şənohi 64. Təməndegj yzındjlerdj kəşjrj çazın, aqırına kereklj jrkıls belgilerjn qolın.

1. 1. Tynde vagonnan tysuge tura keldj Stantsiada voz rəqlj panıslar çanır tür eken adamlar qarañqıda ağı-berj çır

Konduktor Mişkanı sjlkj çverj şad dauspənen

— Men senj ūsıkarıq şəkem çetkjzıj endj atandı jzle dedj
Əzj Dunaev çoldas mıngızgen vagondı jzle basladı braq tynde vagonlardıñ həmmesj vıdai qılqan telektei esjgj vırdei bekıtulj tıradı heşkjmdj çvermeıdj

Mışka vır vagonqa kreın dep edj breu kışkene tesjkten qışqırdı

— Saqan ne kerek

— Bzıj adamlar ūsında kıatır

— Armaqan çır szıj adamlar ketj qaldı bında vızıj adamlar qana var

2. Poezdqa mne almaqanlar Ermolai Petro aqıŝ aiaqlı soldat haıallar qız bala vırıjıñ artıñan vır şıvırdı Soñqa qalınqıraqanlar qorqıñıŝ tıñ qarañqılyq jşinde aldnqıylərmenen dauslasır jntamenen alqa adımladı şərtj sipar qaradı tıslərjne syıkəıdj Demalıp taqıda tınbastan çortadı

(Neverov «Taşkənt qalılj qala»).

Şənohi 65. Təməndegj qospa gəplərdj aralarının qalal vailanısqañın anlatı.

1. Men mektepkə kelgen uaqıtta, savaqqa krige berjlgen qonrau esjtıdj. 2. Mənnen qam çeme, men savırılman, hər nəsege şdaiman.

(Neverov).

3. Aıdn aşıq, nırlı kynıj jşinde,
Çaslıq şalır, çırek qız oınadı.
Daus qosqan tatlı ynnıj jşinde,
Quanıŝ keul, tıller sairadı.

(Çolmırza «Çaslıq tlegj»).

4. Semion ılaşqına çetpedj, keın qaittı; ədepkjden-de qattı çıvrdı. 5. Ol ijldj-de, breun qolına aldı, ne ūŝın alqanın özj-de vılmedj, taqlı çıvrdı.

(Garşın).

6. Çolaушылардың қырғи қыда ағып: қолда әскерлер бiр нәрсе ұшып тоқтаса-да, іамаса арванң шйі қыр ketse-de, болмаса бiреудің аты қыrmese-de барлық ірілп тоқтады. 7. Қарлы таулардың рәнй қзыла, оннан соң қарақа айналады. 8. Сен кетсең кете бер, брақ мен бармаіман: алақлағым қыymeitüqын болып қалды.

(L. Tolstoi).

9. Оның ұйқысырақан көзлері ашылып кетті. Қолда оннан бірнеше қағырым қерде казаклар тұр еді.

(Fadeev).

Шығарма 66. Төмендегі гәплерді кешіріп қазып, ішіндегі тіркеу сөзін қоспа гәплерді тіркеу сөзсіз қоспа гәпке айналатын.

1. Кеңе сабақтымыз қақсы білдім, себебі көп таярланып едім. 2. Театрдың ойнары қызық болады, сондықтан адамдар оқуда көп-қиналды. 3. Мектебімізде сабақтан қалу һәм сабақтан кешігу пы-кйілеі сапластырылды, себебі минет тәртібі қыда қақсы қолға қойлған. 4. Класымызда қате қазушылар аз, демек ана тіл сабағына қатты кеул қойлауымызды білдіреді. 5. Қолхозшылар пахта егуге көп қышлар сарп етеді, соның ұшында пахтасының зырааты қақсы болады. 6. Аспанда асықтай бұлт қоз болған себебі, аи сүттеі қарғы еді. 7. Ол, уйге кріп келіп, ойнары түрды-да, тақы кейін шегініп, далаға қыр кетті. 8. Азқантай дем алыа керек, неге десең равошлар құмысқа қулы крісті. 9. Бізлердің лагерге келгенімізге қырма күн болды. Қәне он бес күн боламыз, өйткені лагердің уақты бір ай бес күн еді. 10. Лагерде демалудан басқа-да, тырлы мәдени-ақарту құмыслары, тырлы крүчөклар қақсы қолға қойлған, себебі лагердің нашалыгы, комсомол шөкемі, совет органлары лагердің құмысына ылкен әһ-миеі береді.

§ 33. Бір тырменен айтылған гәплерді екінші тырге айналыру.

Әдеби шығармаларда, аудармаларда гәптін бір тырлы болып көп геэлесуі шығарманың көркемлігін, сүлүлігын кемітеді. Сондықтан гәптін һәртырлі болуының әһмиеі ылкен. Бір тырменен айтылған гәптін екінші тырге айналырып қайта құру маңызлы нәрсе. Бұл мүм-кіншілік арқасында сеілеуші іамаса қазушы айтқан деген пкйрін қалеуңше тырлендіріп айтып беруге болады.

Мәселен: қоспа гәптін sostавна кйрген бір тырлы бақынушы гәп-лердің формасын һәртырлі етіп қасауға болады.

Сондықменен бірге, бұл формаларды гәптін көлемін қысқарту, іамаса ұзайту ұшып пайдалануға-да болады. Мәселен: тіркеушлер арқалы байланысқан бақынушы гәптен, қосымша арқалы байланысқан бақынушы гәптер қысқа болады һәм аитуға қенжі келеді.

Мәсалә: басым аурқан себерлі, келе алмадым—деген гәптін басым аурқанлықтан келе алмадым. Болмаса—басым аурпы, келе алма-дым—деп тйсіндіруге болады.

Бақынуыш гәплердј вјг тырден екјншј тырге айналыру ылгјлерј.

Қосымта арқалы байла-
нысқань.

1. Күн суық болғанлықтан,
вјзлер далаға шықпадық.

2. Күн суық болып, вјзлер
далаға шықпадық.

3. Күн ылы болса, вјзлер
далада ойнаймыз.

4. Күн батқан соң, ылаушы-
лар тоқтады.

5. Вјз аеропланда ұшқандай,
тез ығырп бараырмаз.

6. Вјз аеропланда ұшқан сия-
лы тез ығырп бараырмаз.

7. Бақана кешеді gezlesken
кшј вјзге келді.

8. Тазә һауә кјрсјн, әінектј
ашыр қол.

Тјркеуш сөз арқалы бай-
ланьсқань.

1. Күн суық болғань ұшып,
вјзлер далаға шықпадық.

2. Күн суық болды, соньд
ұшып вјзлер далаға шықпадық.

3. Egerde күн ылы болса,
вјзлер даладә ойнаймыз.

4. Күн батмәнен, ылаушы-
лар тоқтады.

5. Вјз дым тез ығырп бара-
ырмаз, тап аеропланда ұшқандай.

6. Аеропланда қалай ұшса,
вјзде тап сондай тез ығырп бара-
ырмаз.

7. Бақана кешеді gezlesken
кшј, тап сол вјзге келді.

8. Тазә һауә кјрсјн, сол ұшып
әінектј ашыр қол.

§ 34. Вјгнеше бақынуыш гәплј қоспа гәр.

Geuaqьtlarda вјзң сәілемјздегј бақынуыш қоспа гәплерде вјг
emes, вјгнеше бақынуыш гәплердјң болып мүмкјн. Бұл екј тырлј
bolady:

1. Бақындыруыш гәрке бақыноқан барлық бақынуыш гәплер тек
бақынуыш гәрке тјіслј болып, оньд јсјндегј вјг іамаса вјгнеше сөзјн
анықлайды.

Msaly:

Sentiabr keljp, mekteplerdјң
remontь pjtken соң, оқу бас-
lanady.

Bұndaqь бақынуыш гәр,
бақындыруыш гәртјң баіанлауы-
шып (baslanady) анықлайды.

2. Вјгншј бақынуыш гәр бақындыруыш гәрке, екјншј бақынуыш
гәр екјншј бақындыруыш гәрке тјіслј болатұақьп уақьтларь-да болady.

Msaly: Oktiaabr sotsialistlik revoliutsiasь boldь, vlast ravoşilardьң
qolьna өtken соң, haram tamaq bailardьң күнј ptjp, minetkeşlerdјң
çaңa тұrmьs dyzujne қол ашылды. Бұл гәрте — *minetkeşlerdјң* *çaңa*
tұrmьs dyzujne қол ашылды — бақындыруыш гәр. Qalai қол ашылды?
Haram tamaq bailardьң күнј ptjp — вјгншј бақынуыш гәр. Qaşan?
vlast ravoşilardьң qolьna өtken соң — вјгншј бақынуыш гәрке тјіслј
екјншј бақынуыш гәр. Qalai көштј? *Oktiaabr sotsialistlik revoliutsiasь*
bolьp, екјншј бақынуыш гәрке қарақан үшјншј бақынуыш гәр.

Şıroju 67. Tömendegj tekstten qospa gäplerdj tabıñ häm waqıñıñş gärtjñ vä. qıñdıñıñş gärtjñ iamasä väsqä waqıñıñş gärtjñ tolıqıñıñş tırqanıñ anlan.

1. Kynşqar väet aqarır, tañ saz berdj. Tañ sazımenen aralas çel-
pır esken çımsaq, maida tañ samalı tynergen tynnıñ qara perde-
sın serpır tasladı. Qoıulanqan qara tyndj keın şegındırır, altın
tañ oğın almasırdı. Ökşesj taıqan tyn çelpır esken tañ samalıñnıñ
levıne tetepkır berır tıra almai, kyn batırqa taman bırıldı-da,
azdan soñ tım-tusqa tarap sap boldı. Tañ attı.

Keşeden vermaqan çılı tesekte, tereñ üiqıqqa şymır tır etpei
çatırqan çan çanuırlar oğınlarıñnan tırıp, qaitadan trışlıkke qadem
bastı. Əlle qaidan tañ samalına pəl-pəllep bylıyller sairap, özınşe
nama saluqa krıstj. Kök çiekten keterjigen altın kynnıñ nırlı
säulesj çer dynıñ bılqır, ənekten yı işıne säulesın tılas çala
basladı. Vı işı ala kelenke. On qaptalda aqaş kət. Sol çaqta ekj
ənek, aq şyberekten perde tıtqan.

Törde stol. Ystjnde aina. Ainaqa taman işıj mایدn şısesj tır.
Şışeden tömenjrek «Qızıl Qaraqalpaqstan», «Ças Leninşj» gazetlerj-
nıñ tört-ves sanı çatır. Ystelden tömen tırdıñ aldında Gylzira
çatır, kəttjñ tışına kek-ala şıt qaçır, onıñ ystjne suret qıstırqan.
Ortada Stalinıñ suretj tır. Kətte aq prostınaqa oranır, on tırt-
teğj tolıqan aidai taulanır, qulaı vlekete qara şaş on çaq ııqır-
nan tömen aq sinege sozılır, tarqatılqan ıış kyltelenır, kekrek-
teğj qos almaqa perde bolır Bıvıqan şırt üiqıda çatır. Keşegj
azannan keşke şekemgı çıms Bıvıqandı şarşatqandai edj. Bıvıqan
oğınnan aunap tysır çattı. Ənekten şaşırıp tysken kynnıñ nırlı
säulesj. «Tır çanıñ, Bıvıqan, uaqıt boldı» degendei qıyqlap vıtnen
syır Bıvıqandı üiqıñnan oıattı. Töseğjnıñ ystjnde otırır çan-
çaqına qarandı.

— İarıñmai, çanıñ keşjır qalmasam volar edj — dır, çıdamıraq
oğınnan tırır, kımılerjn kıdj-de dalaqa şıqtı. Azanqı uaqıt. Sal-
qın. Kyn şqardan çelpır çımsaq, maida samal esır tır.

Kök maqpaldan kölek kır, kökregjne häkel əñır, monşaq taqqan
qauaşalar tolıqıñlanır, basın ır, jzıetpenen təcım berır Bıvıqandı
əzjne şaqırqandai boladı. Basın ır härvır təcım bergende kökre-
ğjndeğj çımalaq tyımeler sudırıp əlle nelerdj aıtır svırılşqandai
boladı. Aq altıñnıñ kenjne köznı salır, ısq ketır tırqan Bıvıqan
vır nərse ıadına tyskendei mıqın tartır kyleşrai berır, tez-tez
adımlap, aq altıñnıñ kenjn dzesjnen keşır atızdın işıne keldj.
Azanqı sap hauaqa kök şepıerdjñ bırqırşqan çıpar işı qosılır
adamı erksjz şadlandırqandai edj.

(Nəçım «Bıvıqan»).

II. Semlon vır uaqıtlarda, bala kynlerjnde, tal şvıqtan sıñal
çasauqa yirengen. Tal şvıqtıñ özegin kyıdırır, kerek çerjnen tesjk-
lerjn tesır, ıışına tıl çasadı, solai etır dım çaqş dyzer, qale-
gendj şertuge boladı. Qol vos uaqıtta sıñadı köp etır çasadı,
tovar poezdıñnıñ tanı konduktıñmenen qalaqa bazarqa çberedj;
onda hər danasın ekj tıñnen vıredj. Tekserudjñ yşınşj kynjnde ol
haıalın saat 6 da keletıqın poezdı qarş aluqa qaldırır, özj
pşaq alır tal kesır aluqa toqaiqa kettj. Ol əznjñ uşastkasıñnıñ

şetjne çettj, bül arada çol tjkke bürlatıdın edj,— yijmlerden asır tysj, toqaidın işmenen taudın etegine qarai kettj. İarım şaqıymdai çerde bır ylken batraqlıq var edj, həm onıñ qartalında sırnaıpa çaramlı çaqş tallar öşken edj. Bır bau tal şıvq kesir alır, yijne qaitır çyrdj. Toqaidın işmenen kiatır, qııas tömen edj, ailana tım-trıs, tek toqai arasında qıslardıñ sairaqan dauslar həm aiaq astında tesegen şege qımınñ stırlaqan estjledj. Semion taqır bır az çyrdj, çolqa çaqın, oqan taqır bır nərse estjlgendei volır elesledj: bır çerde temjr-temjrge ırılıp şılda-qandai ses paida völd. Semion teızrek çyrdj. Bül uaqıtta olardıñ uşastkasında remont çoq edj. «Bül qandai temjr daus» eken dep oiladı. Ol toqaidın qoltıqına şıqtı—aldında temjr çoldıñ yijlgen topraqı ystinde, çolda bır adam vygilir otırır, bır nərse jslejdj. Semion ästen oqan vara basladı. «Bıeu gaikanı ırıauqa kelgen şıar» dep oiladı. Qarap tırdı—adam-da tyrgeldj, onıñ qolında syimen var edj; ol syimendj temjr çoldıñ temjr astına toır qoır şetke qozıadı. Semionnıñ köz aldı qaradı, dauslaqıss keldj, dauslai almadı. Ol Vasilidj kerdj, çıtır çoqar şıqtı, al ol qolında syimenj həm kjltj, çoldıñ ekjñş çaqınan domalar tysjı varatır.

— Vasili Stepani! tuvsqanım, qaraqım toqta, qai! Syimendj ber! Çoldıñ temjrın ornına qolaiq, heşkjı vjımes.

(Garşın «Signal»).

§ 35. Tura həm özlestjrtılgen gər.

Bızñ söllegen sızjmızdegj qospa gäplerge kjrgen çai gäplerdjñ bıeuı basqa adamnıñ gäri volur mymkjı. Gär işinde basqanıñ sızjı sölleuşj özjnjñ pkjrn tolıqtırı həm dälilleu ırın qollanadı. Qospa gär işindegj basqa adamnıñ sızjı söllegende həm oqıqanda daus tolıqıñ özgertjlıp aıtıladı. Qospa gär işjue kjrgen basqa bıeudjñ sızjı ekj tyrlj çolmenen berjlıj mymkjı:

1. Basqanıñ sızjı qalai aıtılqan bolsa, solai özgertjımei, tolıq berjledj.

2. Mazmunı saqlansa-da, forması özgertjlıp, özlestjrljlıp berjledj.

Msalı:

Tura gər

1. Ananıñ keuljne älle qaidan bır tyrlj mınaiu paida völd. Ol ornınan tırır, mınaiır sölledj: «Qarğılıq qıaman, men onıñdai jslerde nadanlıq qıaman...»

(M. Gorki).

2) Çadı apai: «Bızler ças gezjmızde mal ornına satılır edjk, endjgj qızlardıñ vaqtı var eken» (Bül gäpte Çadı

Özlestjrlılgen gər

1. Ananıñ keuljne älle qandai bır tyrlj mınaiu paida völd. Qarğılıq qıatıqınnı, özjnjñ onıñdai jslerde nadanlıq qıatıqınlıqıñ sölledj.

(M. Gorki).

2) Çadı apai, özjnjñ ças gezjndegj mal ornına satılqan, endjgj qızlardıñ vaqtılsı ekenjı, basınan ötkenlerjñ söl-

араның сөзj өзjнjң айтqанындай
етjп қолланылып отыр).

ледj. (Бұл гәпте Қаңы араның
пкjрj тап өзj айтqанындай емес,
сөйлеушj өзгертjп, өзлестjрjп қол-
ланып отыр. Мазмұнын һеш қан-
дай өзгертпей).

Qospa гәп jсjнде қолланылqан басqаның сөзj мәнjsj-де, for-
masь-da өзгертjлmei өзj алылqан tyrjнде қолланылса *тура гәп* деп
аталады.

Басqаның сөзjнjң мәнjsj өзjнjң айтqанындай болса-да, for-
masь өзгертjлjп берjлсе, *өзлестjрjлген гәп* деп аталады.

Қоғарыда кeltjрген мsallардан қандай әдеби сқармапы оқысаң-да,
тура гәптjң әһмietjнjң кышj екенjң аңлауға мүмкjн. Себеж тура
гәп оқысұға сөйлеушjң көз алдына елеслетуге чәдем етедj.

Адамлар бjr tyrлj пkjрдj һәрқайсысь өзjнше айтп бередj: бreu
қысқа сөйледj, бreu ұзақпырақ сөйледj, breuler айтaн деген пkjрjне:
демек, iaқни, сөйтjп, тақы degenge ұсақан дәнекер сөзлерdj қосып
сөйледj, басқа breuler оны қоспай-ақ сөйледj. Түра гәпте сөйлеушj-
нjң ұсындай өзгешелjклерj ашық, анық өзjнjkjндеi етjп берjледj. Өз-
лестjрjлген гәпте сөйлеушjнjң бүнындай өзгешелjклерj тuel берjлmeидj.
Тек айтaн деген ой өзлестjрjлjп берjледj.

Msaly:

1. Анасы оның қызjне қарап
едj тек өткjr, ұлы, аиваты кө-
зjн қана көрдj. Onnan соң, чол-
dasлар! Бjз kjм екенjмjздj бу-
гjн ашық айтпақсы boldық. «Қа-
sasын равошj қалқ!» деген Па-
veldың даусь чәне esjtjлдj.

2) Көтерjлске шыққан раво-
шjлар өз-ара губернатордың кел-
генjн көзjменен көргенljгjн,
өзлерjнjң солдатлардан қорқпай
мақсетjне четкенljгjн айтты.

Бұл гәпте Paveldың сөзj өзj
айтqандай берjлjп отыр.

(M. Gorki «Ана»).

Бұл гәптерде, равошjлардың
сөзлерj өзлестjрjлjп алынqан.

§ 36. Түра гәптер төмендегj tyrде қасалады.

Qospa гәп jсjндегj түра гәп төмендегj tyrде қасалуы мүмкjн:

1. Алдыменен kjм төрепjнен сөйлегенjн көрсететiнqын гәп, он-
нан соң екjншj орында түра гәп келедj.

Msaly: Сәнем көзjнjң астынан кылjмsjреп қарап: «Қолыңыз бол-
сын» — dedj.

2. Алдыменен түра гәп, оның соңынан kjм сөйлегенjн бjлджретi-
нqын гәп келедj:

Msalt: «Qullasъ esavъn tapъ deseq» — dep Qulmъrat temen qaradъ.

3. Kjm terepjnen seilengenjn vldjretuqъn gep tura gaptjъn ortasъnda ke'edj:

Msalt: — toqtap tûr — dedj Çumaş — sen vjr pai, vjz ekj pai ûmъttъn-ba?

— Çoq aqa — Tûrûmvet entjgjp — szjъ qos egjzjnъz vjr pai, çe-rjnъz vjr pai, vjz haialъmъz ekeumъz ekj pai edj. (*Naçjm*).

4. Tura gep kjm terepjnen seilengenjn vldjretuqъn gaptjъn ortasъnda keledj:

Msalt: qorazlardъn ystj-ystjne şaqъrularъ: — «Taң attъ, jske ketuge uaqъt çettj» — degendj sezdjretuqъn edj. Ataçan egjzlerjnъd ornъnan qimъldaqaqanъn kerpъ — menjъ egjzlerjmъnъd otlaqъsъ kelgen eken-au — dep oiladъ.

Tura gapte mnadai jrkjlъs belgjlerj qoiladъ.

1. Tura gep ûluma alqanda tûrnaqşaqqa alyъnpъ çazyladъ.

2. Tura gep ekjnъş orъnda kelse, onъd ornъna qos toşka qoiladъ hem tura gaptjъn vrnъşj szej vas hêrjppenen çazyladъ.

Msalt: Breu yige kjrmei qana: «Atlar çegildj» — dep qşşqъrdъ.

3. Egerde tura gep vrnъşj orъnda keljp, sorau iamasa yndeulj mênjsjn anlatpasa, ol uaqъtta tura gaptjъn soçъnan ytjrmnen szьqşsa qoiladъ.

Msalt: «Gazeta tek qana kollektiv nêsiatşъ hem kollektiv agitator emes, al sonъdmenen vjrge kollektiv şolkemlestjruşj», — deidj çoldas Lenin.

Egerde tura gep sorau bolmasa yndeulj mênjs şqarsa, ol uaqъtta sorau bolmasa yndeulj belgjsjmenen szьqşsa qoiladъ. Qospa gaptjъn tura gæpten soç kelgen bølegj vas hêrjppenen çazylmaidъ.

Msalt: Maqan qarap: «Keşe nege çilyşsa kelmedjnъz?» — dep aşulanъp soradъ. Sergeev matroslarqqa qarap: «Bjzler qzyl partiazan-larmъz!» — dedj.

(*Naçjm*).

4. Tura gep kjm terepjnen seilenetûqъn gaptjъn ortasъnda kelgende tura gaptjъn aldъnan qos toşka, aqъrъnan ytjrmnen szьqşsa qoiladъ.

Msalt: ç. Stalin: «*haiallar kolxozlarda — ylken kyş*», — deidj.

Lenin: «Mjlet airmaşlyqъ, hætta proletariat diktaturasъ pytjn dynia kølemjnde çepъ şqûynan soç-da, kèp ûzaq uaqъt saqlanadъ», — dep bosqa aйтadъ.

(*Stalin* «Leninizm mæselelerj» 572 v.).

5. Kjm tərepjnən səiləngənjn kərsətətəqən gəp tura gəptjn arasındə keljp, tura gəptjn bəljngen çərjndə sorau iəmasə yndeu belgjsj qoiluqə kerek bolsə, bəl belgjler tura gəptjn brjnsj bəlegjnən son qoiləp, onə ekjnsj bəlegjnjn əldənan toşkə qoiləp. Tura gəptjn yzjlgen çərlerjne szəqşə qoiləp.

Msab: «Çber!—dedj, Çamal qahərleñj,— «Men senjñmenen barmaiman!»

6. Egerde tura gəp ytır iayasa qos toşka qoiluqa kerek bolqan çerden bəljnse, onda tura gəptjn brjnşj bəlegjnjn aldyan ytırme-nen szəqsa qoilady.

Msalib: «Mijlet mədəniyyəti həmişə mijlet tjişlərinin alışıq keleşegine kelgende — deidj çoldas Stalin,— men hər uaqıt Lenin kəz qarasında boldım həm sol kəz qarasta boludı dauam etemen».

(Leninizm məsələləri 571-bet).

7. Kerkem şqarmalardaş dialog (geroildyň sezi) harkjmnjn sezi çana çoldan baslap, szqşa qoilyp, bas herjppenen çazylady. Ol uaqytta gerp tynaşsaqa alynbaidy. Hem dialogtan kein çazuşnyň sezijnj (monolog) aldynnan szqşa qoilady.

Msaly: ol ылашърра кјрген иагътта оннан:

— Sen qaidan kelip şıqtıñ? — dep sorauşylar bolatūryn.

01:

— Kəsedən — dep çuap veruşj edj. Ol ketjp varatyrganda:

— Qaida barasan? — dep sorasa:

— Kəşege,— dep çuap beruşj edj.

(Viktor Glugo).

§ 37. Tura gəptj özlestjrlgen gəpke ainaldıru.

Geiuaqlarda tura gəptj özlestjrlgen gəpke aianldıruqa tura keledj. Bül nərse çəqarəda aıtılqandai, brer gəptjñ mazmunın qısqartıp bıldjrgende sonđai-aq çinalısta aıtılqan pkjrlerdj protokolqa qısqartıp çazılqanda qollanıladı. Tura gəptj özlestjrgende mazmun bəre alıtılqındai bolu kerek. Səileuşıjnıñ tıl özgeşelıgı özlestjrlgen gəpte saqlanıbai, tek tura gəptjñ mazmunın qana bəredj.

Tura gäptj özlestjrlgen gäpke ainaldıru mna tömendegj çollar.
menen boluı mymkjn:

1) Tura gərtjñ baianlauş feildjñ øtken məhəljinjñ vrnjşj vetj menen aıtılsa, øzlestjrlgen gərke ainaldırdanda, tura gərtjñ baianlauş volıp tıroqan səzdjñ aqrıpa *qanlyqan* — *qan*, *genjn* — *genljgjn*, *uyn* — *ujn*, qıstırmalar qosılıp, yşjnşj vetke ainaldırlıp aıtılady.

Tura gəp.

1. «Keşe çinalısta boldım çarıs sözge şıqtım»,— dedj ðmet.

(Bünda baianlauş volıp türqan «boldım» həm «şıqtım» sözlerj ətken məhəljdj vıjnşj betjnjd daralıq tırjmenen aıtılp tür.)

2) Keşe Baltaştı körjp edjm, ol «çol oqada aur özjm zorqa keldjm»,— dedj.

2. Tura gəptjd baianlauş feildjd həzırgj məhəljnjd vıjnşj betjmenen aıtılsa, özlestjırlgen gərke ainaldırqanda, tura gəptjn baianlauşymenen aqırındaqı çalqauş tysjp qalıp, oqan *tıqınlıqın-tıqınlıqın, qanlıqın — genljgjn, qan — kenin, qan — genjn, ıqın — ljgjn* suffikslerj qosıladı.

Msalı:

Tura gəp.

«Texnikumda oqır atırman, oqudan çaqşman»,— dedj. (Bul gəpte baianlauş volıp türqan oqır atırman, çaqşman feildjd ıvş məhəljnjd vıjnşj betjmenen aıtılp tür.)

Msalı: Ol maqan: «savaqtan çaqşman»,— dedj.

3. Egerde tura gəptjd baianlauş ydetpelj feilden volıp, keler məhəlde vılsa, özlestjırlgen gərke ainaldırqanda feildjd aqırındaqı çalqauş tysjp qalıp, feildjd aqırına *tıqınlıqın, tıqınlıqın, çaqıqın, çekljgjn* suffikslerj qosılumenen çasaladı.

Geıuaqıtlarda baianlauş volıp türqan feılge *kerek* kömekşj feılj-de qosıladı,

Özlestjırlgen gəp.

1) met keşe çinalısta volıqanlıqın, çarıs sözge şıqqanlıqın aıtı.

(Bünda feildjd ətken məhəljnjd vıjnşj betj feildjd ətken məhəljnjd vıjnşj betjine ainalıp aqırına «lıqın» suffiks j qosılp otır.)

2) Keşe Baltaştı körjp edjm, ol çoldıq aurlıqın, ızjnjd zorqa kelgenjn seiledj.

Özlestjırlgen gəp.

Keşe çoldas maqan texnikumde oqır atırqanlıqın oqudan çaqşılıqın aıtı. (Bünda feildjd həzırgj məhəljnjd *atırman* kömekşj feılj tysjp qalıp *qanlıqın* suffiks j qosılp otır.) Ekjnşj gəpte feildjd həzırgj məhəljnjd vıjnşj betjnjd *man* çalqauş tysjp qalıp *lıqın* suffiks j qosılp otır.)

Aqlatu: Geıuaqıtlarda feıl sözge *eken* degen kömekşj feıl qosılp, onnan soq çoqarında kersetjılgan suffiksler qosılatıqın uaqıtlarda voladı.

Ol maqan savaqtan çaqş ekenljgjn aıtı.

Msalb:

Tura gəp.

Çımaravıdь kərj p edjm.
«Men ele oqi veremen» deidj.
(Bünda baianlaıř volьp tırqan
«oqi veremen» ydetpelj feildjn
vrjnşj betj).

Савьr ktavьn: «ele çaza ve-
remen» deidj. Bünda baianlaıř
«çaza veremen» ydetpelj feil-
djn vrjnşj betj).

Mıqalljm hər kyn ktarqana
ařb'atıqьn uaqьtta: «vara veru
kerek» deidj.

(Bünda baianlaıř «vara veru»
degen ydetpelj feilge «kerek»
degen kömekşj feil qosьlp
otьr).

4. Tura gəptjn baianlaıřbь atьlьq, kelbetljьk, almasьbьq həm sanьbьq-
lardan bolsa, olardьn aqьrьn *eken* kömekşj feilj qosьlp, onnan
kein *ьqьn* — *ljgjn* suffikslerj qosьlumenen özlestjrjlgьn gəpke aila-
nadь.

Msalb:

Tura gəp.

«Mektep tərviə ornь», — dedj
mıqalljm.

(Bünd baianlaıř «ornь»
atьlьq sөzden volьp tır).

«Ekj çerde ekj төrt» dedj
Qasьm.

5. Tura gəptegj *men, sen, ol* vetleu almasьqlarь, tura gəptj
özlestjrjlgьn gəpke ainaldьrьqanda *men* almasьbьq *өzjnjn, sen, me-
njn, ol, onьn* volьp almasьp ezgeredj. Basqa almasьqlar өз qaddjn-
de qaladь.

Msalb:

Tura gəp.

«Men bygjn kinoqa vara-
man», — dedj Həkjьm. (Bünda
«men» almasьbьq baslaıř volьp
tır.)

Өzlestjrjlgьn gəp.

Çımaravıdь kərj p edjm, өзj-
njn ele oqi veretıqьnlьqьn
aitьbь. (Bünda ydetpelj feildjn
aqьrьna «tıqьnlьqьn» suffiks
qosьlp otьr).

Савьr ktavьn ele çaza ve-
raçaqьlьqьn aitьbь. (Bünda baian-
laıřbьn aqьrьna «çaqьlьqьn»
suffiks qosьlp otьr).

Mıqalljm hər kyn ktarqana
ařb'atıqьn uaqьtta vara veru
kerekljgjn aitьbь.

(Bünda baianlaıřta «kerek»
degen kömekşj feildjn aqьrьna
«ljgjn» degen süffiks qosьlp
otьr).

Өzlestjrjlgьn gəp.

Mıqalljm mekteptjn tərviə
ornь ekenljgjn aitьbь.

(Bünda — ornь sөzjnєn kein
«eken» kömekşj feilj qosьlp,
onnan soq «ljgjn» suffeksj qosь-
lumenen özlestjrjlgьn gəpke
ailanьp otьr).

Qasьm ekj çerde ekjnjn төrt
ekenljgjn aitьbь. (Bünda «tөrt»
sөzjne «ljgjn» suffiks qosьlu-
menen özlestjrjlgьn gəpke ai-
lanьp otьr).

Өzlestjrjlgьn gəp.

Hakim özjnjn bygjn kinoqa
varatıqьnlьqьn aitьbь. (Bünda
«men» almasьbьq «өzjnjn» alma-
sьbьna ainalьp ketij).

Mektep başlaýy «sen sabaq-tan nege keşigjý keldi»,—dep sorady. (Bünda «sen» almasıýy başlaýy).

Çumamýrat «ol erten qalaqa ketdi» dedj maqan. (Bünda «ol» almasıýy başlaýy bolýr).

Mektep başlaýy menjý sabaq-tan nege keşigjý kelujmjd sorady. (Bünda «sen» almasıýy «menjý» almasıýyna ainalýr otýr).

Çumamýrat maqan oný erten qalaqa ketetüýnlyýyn aittý. (Bünda «ol» almasıýy «on d» almasıýyna ainalýr otýr).

6. Barlyq tura gäplerdj ölestirjilgen gäpke ainalýra beru mym-kjñ emes. Mäselen: tura gäptegj türpaý sözlerdj, yndeü sözlerdj ölestirjý bolmaidy. Bünyndaj sölj tura gäpler sol tyjnde qollanlady.

Şlyoh 68. Tömendegj teksttegj tura gäp penen ölestirjilgen geplerdj kersetjñz Tura gäplerdjñ ne pşyn tırnaqsaqda alyñqanýñ iamasaszyqsa qoilqanýñ añlañz.

1. Anda-sanda Kirilla Petroviş Dubrovskige qarap: «Баурым Andrei Gavriloviş, men saqan vjr söz aıtain: egerde senjñ Volodkan taur adam bolýr şqatüýyn bolsa, men oqan özjmnjñ Maşamdy bermekşjmen, men oný gedeisjñvei-aq qoıain»,—dep qoıuşy edj. Sonda Andrei Gavrilıñ başyn şaiqap: «Çoq, Kirila Petroviş: menjñ Volodkam senjñ Maşana kieu bola almaidý. Menjñ ülm şiaqlý çarlý dvorian, özj şiaqlý çarlý dvorian qzyna yilenuj kerek, şeitjr öz yijne özj qoça boluş kerek. Baidýn erke qzyn alýr, oný otýn çaqýr, kyljñ şqarýr çyretüýyn malaıy bola almaidý»,—dep qoıuşy edj.

2. Ekjñşjkyñj oný vjñşj saualy: «Andrei Gavriloviş bünda-ma?»—degen sorau boldý.

3. Ol generaldy körgen uaqıtta, esj şqýr tırýr qaldý. «Туыс-қаным, sen мақан, Dubrovskidjñ özjñdj qalai talap alqanýñ häm onýñ senj qalai asýr öltjrgjşj kelgenjñ gyrrjñ qlýr ber»,—dep sorady general.

4. Çeter saqan Stepka!—dedj ol, aşumenen—şyrt üiqýda çatqanda, sen dauslaisañ: şjzlerdjñ üiatlaryñyz-da, aıauşlyqlaryñyz-da içoq-au.

(Пушкин «Дубровский»).

Şlyoh 69. Tömendegj teksttegj tura gäp penen ölestirjilgen gäplerdj kersetjñz. Tura gäplerdjñ ne pşyn tırnaqsaqda alyñqanýñ iamasaszyqsa qoilqanýñ añlañz.

1. Orenburgqa kelumenen tura generaldyñ aldyña bardym Ol üzyñ boıly, qartaiqan ksj eken. Äkemñdj bergen qatyn üsyqan verdjñ. Atamnyñ atyn esjtken uaqıtta maqan qarady. «Qzyq, bün-nan braz bügýnraq Andrei Petroviş häm senjñ çasýnda edj, qarai qoi endj onýñ qandai üly bar. Ah, zaman, zaman!». Ol qatly aşty. Ol aqýryn dauspenen geibreujñ öz çanýnan qosýr oqydy: «Ны-метlj ақам Andrei Karıviş мен ез ülmды şjñ çanýñyzda şverdjm, onýñ çlauyn qolyñyzda tutýñыз». Sol çerge kelgende: «ol çlau sözj-menен ol ne demekşj bolady?» Ol maqan qarap, bül sözdjñ mä-

njsjn sorady. Men oqan: «mylaımlıqpenen, ıaqnı, onı qıspal mıjra vanıqpenen mämıje qıln, ılaun qolıqıyda tütın demekşj şqar» — dedjm. «Hjm ... anıady, oqan kęp jxtiar vermen demekşj. Çoq, ılaun qolda saqlaıdın mәнısj ol emes...» Ol qattı oqıqan son pasportımdı bır ıaqıpa qoıp: «Çaqıy qoşsaqm, vınnıñ hēmmesjnde ezm pıtkeremen ... Polkta komandan bolasan ... Orenburgta senjı qlatıqın jıjı çoq. Ças adamqa bıkarqa çyru zәlel», — dedj. Men ezm haqqında bıai tysjıdjı: Js bergен son çamanlaıdı. Generaldın qıarğy atasymenen tamaq çedjk. General tamaq uaqıtında artıq adamnıñ volunı çaqıy kәрmetıqın edj. Ertenjıne generalmenen qoşlasır, tainlaqan çerjıne qarar çyrjı kettjm.

(*Puşkin* «Kapitan qız»).

Şıyqı 70. Tөmendegj tura gәplerdj ezelestırılgen gәpke aınaldırıp kәşırıp çazырız.

1. Qoçamırattıñ balasы «Tөrtkylge oquqa baraman» — dep qat çazырты.

2. Bızı mektepte oquşylar «Brınsj mai bairamına çaqıy tairarlıqlarmenen qarıy alar» dep qarar qıldı.

3. Qoçan ornınan tırıp: «Men sabaqtı tairarlap keldjm» — dedj mıqall mge.

4. «Dıualı gazetıjı endjgj nomerj 1-maida şqady, maqalalarındı berjıler», — dep daqqazalarty.

5. Kolhoz baslıqı ornınan tırıp: «Kolhozdın ıluma çinalasы aşq dep çarılaiman», — dep bır toqtady.

6. Azıraq toqtar tırıp: «çinalasы basqaruqa uş adam kersetjı», — dep kәşırjıkke qarady.

7. Paxta zavodındaqı ravoşılar: «Bızlerdjı tırmasymız çaqıy, ravoşılar arasыnda мәdeni blımlendırı çımsы çyrjı tıradı, barlıq ravoşılar-da sauatlı boldı», — dep çazady.

Ulgj: *kolhozşılar: «Tırmasymız çaqıradı», — dep çazady. Kolhozşılar tırmaslarını çaqıraqanı çazady.*

§ 38. Tura gәpte, şartlı ataularda, basqa mәнjdegj (ironialı) sөzlerde jrkjıls belgjlerj.

1. Tura gәp, ıaqnı basqa ksıjı auzekj ıamasa çazba sөzlerjnen alınqan yzıdjler qollanıqanda, sol ksıjı sөz tırnaq jşjıne alınadı. Egerde sөz alınqan adamnıñ atı basta kәсетılgen bolsa onnan keın qos toşka qolıady.

Msalı: Oquşylar kәmitetj: «bygjnıen baslap mai bairamına tairarlıq çyrgjılsjı», — dep qarar şqardı.

2. Eger qollanıqan basqanıñ sөz tuel alınbat, geıpara çerlerj tysırjırp qalıp, kerek çerlerj qana qollanılsa, tysırjırp qalqan çerlerge kęp toşka qolıady.

3. Tura gәpte qollanıqan basqanıñ sөzı qos toşkaqa alqan son, qos toşkadan keın, sol qollanıqan sөzdı ıesjıjı atı skovkanıñ () jşjıne çazıladı.

Msalıb: «Quıp çetu həm vasyr ozul» (Stalin) degen syrendj ümıtprau kerek.

4. Ədəbi şqarmalardın, gazetlerdın, çurnallardın, ındırıs orın- arnı, şelkemlerdın, kolхозlardın, sovхозlardın atlar ırnaqşaqda alnır çazyladı.

Msalıb: məmleket teatrında «Köklen vater» dım qzqlı ıttı. M. Gorkıdın «Ana», «Balalıq», «Menın universitetlerım», degen çaqş şqarmalar ır. Bılqı çlı «Çaqtıbıq» kolhoz ıraxta pları ıaqtı- nan bırı ırtıq orınladı. Men sport şelkemj «Spartak» qa çazıldı.

5. Tura mənıs aqlaralı, breudj ermek, kekesın, mısıl qıu maq- setjmenen qollanıqan sızler ırnaqşaqda alnadı.

Msalıb: Ol söllegende «mylaim», «aıqau» ırıp sölleıd.

§ 39. Jrkıjs belgjlerjın qadelerjın çımaıq.

I. TOŞKA (.).

Toşka tımendegj orınlarda qılladı:

a) Pəsın dauspnen sölengen qavar həm bırıq gılerdın aqı- rında.

Msalıb: Bırıq ıtken zamanda bır valı volırtı. Bıldı ılken qatınnan toqız ıl vır eken. Toqalınnan bır ıl vır eken (ertek- ten).

Aleksandr Sergeevış Puşkın — ıtken ırjrdın ataqı şırı. Onın şqarmalar sol ıaqıtıaq çazırlarqa ırnek volqan. Bzın zamanı- mızdın çazırlar-da Puşkınnen ırıendj. (Puşkınnın ımırjnen).

b) Qısqartılqan sızlerdın soınnan.

Msalıb: V. I. Lenin. I. V. Stalin. M. Gorkı. h. v.

v) Tsıfr ıamasa hərjplermenen sanıp kırıetılgen punktler arasında.

Msalıb: kın tırtıvı: 1. Uşkomnı esalı dokladı.

2. Sılau.

3. Aqımdaq ırler.

2. SORAU BELGJSJ (?).

Sorau belgjsj tımendegj orınlarda qılladı.

a) Çıap verudj kerek qılqan gılerdın aqırına sorau belgjsj qıladı.

Msalıb: Tıreş kırj kelgende, tırdegj mııeşke toqılsır otıroqan çoldaslar:

— Ha, keldın-be?

— Oşaqqa talaspasın-va?

— Senj qaidan ırıadı? — dep çavırlastı.

3. YNDEU BELGJSJ (i).

Yndeu belgjsj төмөндөгү орындарда қойлады:

1. Көтерінкі дауспенен айтылған yndeu гәплердің соңынан yndeu belgjsj қойлады.

Msalb: Барлық елдердің пролетарлары, бірлесіңіз! Қолдаслар, Ленин туын қоғары көтеріндер! Біздің уақытың түрмесқа қеткерген атамыз Сталин, көр қасасың!

2. Көтерінкі дауспенен айтылған yndeu, қаратпа сөзлер, қатты айтылған тұрпайы сөзлер yndeu belgjsjменен қазылады.

Msalb: Қолдаслар! XVII сиезден берлі уш қылдан артықрақ уақыт өтті. (*Stalin*). Hai, қарақларым-ай! Келдіңдер-ме? Ax! Bұл істің болатынын білгеніңізді білсем еді.

4. YTJR (,).

Ytjr мна төмөндөгү орындарда қойлады:

1. Гәп ішіндегі бірінші ақзалардың арасына ytjr қойлады.

Msalb: Зінер, Аңар, Садық савақтың қақсы бледі. Біздің класта Қалымбет, Сабыр, Гүлжан, Оразгүл қыда қақсы оқиды.

2. Гәптің басында келген *haua*, *çoq*, *demek*, *sөzdің qьsqasь*, *gәptің qьsqasь*, *dürьs*, *brіnsіden ekіnsіden*, *degen menen*, *degen* сияқты кріс сөзлерден кейін ytjr қойлады.

Msalb: çoq, мені есептеуіңде олал дегенім çoq. Degen menen, савақ қақсы қырып атыр. Гәптің қьsqasь, ертеңгі саваққа қақсылар тайарлану керек.

3. Гәптің айтылған ақзаларынан кейін ytjr қойлады.

Msalb: Октябрь революциясынан басып, қаңа қолға, колхозлар қолына, көшпә басылды.

(*Stalin*).

4. Қоспа гәптерге кірген қай гәптер ytjrменен қазылады.

Msalb: Күн аяз, haua дым қақсы. Таза hauaың сақындылығын сонша, көр уақытқа şekem ұзақ демалдым.

5. TOŞKALЬ YTJR (;).

Toşkalь ytjr төмөндөгү орындарда қойлады:

a) гәп ішінде ytjrменен айтылған ақзалар көр болғанда, дізбеклі қоспа гәптер арасына toşkalь ytjr қойлады.

Msalb: кының суықтығы сонша, дененің дір-дір қалтырады; тісдерің сақ-сақ етеді.

6. SZЫQŞA (—).

Szыqşa (tire) төмөндөгү орындарда қойлады:

a) гырың, романның героиларының сөйлескен сөзлері (dialog), таза қолдан szыqşamenen қазылады. Hәм geroidың сөзінен кейін avtordың сөзі болса, ekі араға szыqşa қойлады.

Msab: — Sız şeşeme kjmdj tañıstırain dep çyrsız? — dep Lizaveta Ivanovna aşteljkpenen qana soradı.

— Nürumovı, sız onı vletüqın boldıqız-ba?

— Çoq, ol aşker qızmetinde emes, çai qızmette-me?

— Aşker qızmetinde.

— İnçiner-me?

— Çoq, atı aşker.

(Puşkin).

в) vjrgelkj aqzalardan soñ keletüqın *varlıqı, hămmesj, varlıqıda, varj, harsreuj* degenge üsaqan almasıq sözlerdjñ aldınan szıqsa qoıladı.

Msab: yiken çıbıslar, konferentsialar, siezdler — hămmesj klusta boladı.

Orazgyl, Kamal, Bekçan — varlıqı vjr klusta oıdı.

в) mənısj vjr-vjrne qarı qoıp aıtılqan dənekersız djzveklj qospa gäplerdjñ arasına qoıladı.

Msab: men özjm, yige keldjm — otıra almadım, keñsege bardım — çavıq tır.

7. YTJRLJ SZBQŞA (—).

Ytjrlj szbqşa tēmendegj oñnlarda:

а) qospa gäpke kjrgen tura gäp jtkende, iamasajıtpel-aq vəljn-geñde, avtorıñ sözjmenen ekj araqa ytjrlj szbqşa qoıladı.

Msab:

— Dengelegjnjñ tırnaqı var qoi, — degen tañlanqan daus esjtjledj.

(Çolmırza)

— Qane, — dedj, — eñ basınan baslaımbız.

8. QOŞ TOŞKA (:).

Qos toşka mna tēmendegj oñnlarda qoıladı:

1) Alda djzveklep, sanap kersetetüqın vjrgelkj aqzalarıñ varlıqın kersetetüqın sözlerden soñ qos toşka qoıladı.

Msab: 1) Qaraqalpaqstanıñ rayonlar mnaıar: Şımbai, Törtkyl, Qoñrat, Qoçelj t. v.

2) Çınalısqaj qatnasqanlar: Әuezov, Niazova, Baimuratov, Eşşanova t. v.

2. Alda basqanıñ gäpj keletüqınlıqın vjldjrgen sözlerden soñ qos toşka qoıladı.

Msab: Andrei kылımsırep: — aıp etpenjz — dedj.

Fedianıñ auızınan:

— Çuensjzlj, — degen qosıq qavar berdj,

Qoıan:

— Həmmə qalq kəterjler, — degen jsenjmlj həm qaueterlj, kyşlj dauslardıq qorğ qosıldı.

(M. Gorki).

9. KƏP TOŞKA. (...).

Kəp toşka təməndəgj orınlarda qoıladı:

a) aıtıp iamasa çazıp tamamlanbaqan səzlerden soñ kəp toşka qoıladı.

Msalıb:

— Bjr rota əsker mektep qasında ... Ekjnsjsj fabrika qasında ...

— Gubernator keljptj ...

(M. Gorki).

b) gəp jşjndəgj səzlerdj aıtqanda dırıs estjlmese, bulıqıp, yzjlp estjlse, kəp toşka qoıladı.

Msalıb:

— Men ... O ... o ... tın ... t ... feruge ... — dep tıtlıqıp səilei almadı.

(S. Aini).

v) Gəp jşjnən brer səz tysjp qalqanda, tysjp qalqan səzdj orınlı kəp toşka qoıladı.

Maqan keşe ... kərdjm dedj.

10. SKOVKA ().

Skovka jşjne mnadai səzler alınadı:

a) pieselerdegj avtordıñ səzj (monolog), skovkaqa alınadı.

Msalıb: Sənem (Qlaripke qarap qolın sozıp) kel, Qlarıvjm, ekeumjz bjrdem səuəet etek.

— Qlarip (Sənemge qarap) Kel, Sənem çan, sairən etelj bıl vaqda, vılvıl kərsjn vaqdıñ tamaşaların.

(«Qlarip aşıq»).

b) tsitat ıñın qollanıloqan səzdj kjmdjkj (avtorı) ekenjn bjldjretıqın səz, ıaqlı sol adamnıñ atı, şqarması skovkaqa alınadı.

Msalıb: «Egerde çəmiəttjñ bjr bölegj varlıq çerdj əzjne menşjk-lese, pomeşşık klası həm dıqanlar klası voladı. Egerde çəmiəttjñ bjr bölegjñjñ fabrika həm zavodı bolsa, aktsia həm kapitalı bolsa, basqalar sol fabrikada çüməs jsləse, kapitalistler klası həm proletariət klası voladı» (Lenin, XXV tom, 391 bet).

v) gəp jşjnde bılınası çoq, gəptegj bjr səzdj mənjsjn aqlatıqın səzler skovkaqa alınp çazıladı.

Msalıb: Bzjd geipara şairlarımız (Çolmırza, Mırzaqalı, Sərsen, Dəl) qosıqtı çaqı çazıp çur.

g) tsifr iamasa həjrpnen sanap aıtıloqan punktlarda ıağm skovka qoıladı.

Msaly: Söz şaqaplarǵ:

- a) atlyq,
- b) kelbetljik,
- v) sanlyq,
- g) almaslyq,
- d) feil t. v.

d) tekst işindegi bir sözge mənjsli sorau belgisi kelgende (?), mənjsin ynde uylırgısı (!) kelgende, sorau, yndeuler skovkaqa alınad.

11. QOS TırNAQ (« »).

Qos tırnaq tömendegi orınlarda qullanıladı:

a) qospa gıp işindegi aıtqandaqısynan heş özgeritilmei qullanılqan basqanıñ sözj ekj çaqlıan qos tırnaqqa (tırnaqşaq) alınpır çazıladı.

Msaly: Breu daladan «avtomobil kiatır!» dep vaqırđ. Maqan qarap dauslap, şaqırıp, «ısaıq qane çır» demekşj voladı.

(Puşkin).

b) söyleuşj iaması çazuş jıanvaqan basqanıñ sözj, mısqıllau masqaralau maqsetjmenen qullanılqan ironialı sözler qos tırnaqşaqqa alınad.

Msaly: Men çaqaq «aqıllıñ» sözjne jıanvaiman; ol özjn — özj «danışpan» qlıp kersetip otır.

v) çansız nırselerge arıap qoılqan atlar (ktap, gazeta, kolhoz, fabrika, şelkem atlar) qos tırnaqşaqqa alınpır çazıladı.

Msaly: Qoqrat raionındaq «Çaqtılyq» kolhozı, paxta planın orınladı.

M. Gorki «Ana», «Şelkaş», «Balalıq», «Menjn universitetjn» «Artamonovlardıñ işj» degenge ısaqan ıllı şoqlarmalar qaldırđ.

Orailıq Partia Komitetjnjn Organı «Pravda» kynde şoqadı.

g) tekst işinde tek formasın kersetu maqsetjmenen alınlqan söz iaması gıp aqzalar tırnaqşaqqa alınad: Msaly; qaraqalpaq tıjnde «a», «o», «b» çuan dauslı herjp.

Şıbuı 71. Tөmendegi gäplerde jrkıls belgilerjn ne sebepten qoıılqan anıan.

Pavel:

— Çoldas, qatarqa çır! — dep vaqırđ.

Çelbıregen qızı bairaqtıñ artındaq adamlar bırıpısynan-da körj, sür kijnli soldatlarqa çaqlılastı.

Ana keinjnde qaşır atırqanlardıñ aıaq sesjn esjttj. Qsılqan qaueterlj dauslar esjtljd.

— Taranlar çgitler! —

— Qaş Vlasov!

— Pavel keın şegjn!

— Tasla bairaqtb, Pavell Maqan ber, men özjm çasıraman,— dedj keulsjz, Vesovşikov.

Ol bairaqqa çarmastb, bairaq şaiqaldb.

Pavel:

— Bairaqqa timel — dep vaqırdb.

Nikolai otqa basıp aloqandai, kenet qolın tarttb. Qosıq aitu toqtaldı. Çırt Paveldj ortaqa alıp tıra qalıp edj, braq ol, stılp şqıp, taqı alqa vastı; tım-tırs voldı. Az qana tınsıansa-da bırden, top kırıneğendei, tıq vult qalqtı qısaqlar aldı.

Bairaqtb astında tırqanlar çırma adamnan kıp emes edj, braq olar bekkem tırdı, özlerjne anapı, qorqu sezımjmenen hım olarqa bır nıse aitqısb kelgen tlekpnen, tartıp tırqandai voldı.

— Оны алыңлар, поруşик, оны! — degen ұзын воиль қаттың тң даусы шықты.

Ol qolın sozıp bairaqtb kersetj. Pavelqa bır kşileu ofitser çıtır keldj, bairaqtb aqasyna çarmasıp:

— Tasla! — dedj.

— Tart qolıңdı,— dep Pavel vaqıtır çverdj.

(M. Gorkı «Ana»).

Şıbuı 72. Tөmendegj jrkıls belgilerjññ ne severten qoilqanb anıqlan.

1. Paxtanıñ zyraatın arttırı, kolhozşılardıñ öz qolındaqı nıse. Egerde çerdj beçerj ekse, zyraatb mol alatıqıññ «Çaqtılyq», «Brıñşj mai», «Qzıl tañ» kolhozlarb tıçrıvelerjññ kersetj.

2. Promkooperatsianıñ «Krupskaia» artelj özjññ öndırıs planb artıqımenen oıñlaıdı.

3. Bzıñ kolhozşıl Leninññ: «Kjm jslese, sol çeidj» degen syrenjñ çaqsb tysjgen.

4. Pytkılsoıuzlıq udarnik-kolhozşılardıñ siezdjnde çoldas *Stalin*, «Kolhozlardı bolşeviklj, kolhozşılardı qırqıñ etu kerek» degen syrendj tasıadı.

5. Lenin vavamızdıñ «oqıp çırjı jsleuge, jslep çırjı oquda» degen nısiatın iadımbızdan şıarmaimız.

Şıbuı 73. Tөmendegj qosıqtaq tura gıplerdj taup, kereklj çerlerjne jrkıls belgilerjñ qoıñız.

Kempjrdjñ çanına keldj qaitıp
Uıı karamatb bıldjrdj aitıp
Tıtır edjm vygjn men bır valıqtı
Tek, bır valıq emes-au altın bır valıqtı.
Ol seiledj qadjmgjdei tıl krjı
Azat etjñ, çver dedj etjñı
Qımbat baha sorasañ da ne nıse
Tırain men saqan dedj çetkerjı
Valıqtıñ silaun almadım braq
Çverdjm dedj ol tenjzge alıp
Qıarğıda kempjrij ırısb sonda
Bolqansañ sen çıllj aqmaq
Ol valıqtıñ bereçaqıñ almadıñ
Bılmeiseñve vzıñ korıto sıpqanb
Heş bolmasa bır korıto soramai

Münşa nege cıllıq aqmaq bolğanıñ
 Qırgıñ tenızge çene varıq qaradı
 Qaraqanda tenız çailar oınaıdı
 Qırgıñ şaqırdı sudan altın balıqtı
 Su betjine balıq şqır soradı
 — Altın neler dərkar edj qırgıñ saqan
 Mıylımsır çuap verdj qırgıñ oqan
 Kempır qarqar vizar etj qaitemen
 Patşa balıq, rəhm qıl sen maqan
 Bızd korıto snır edj
 Çana korıto dərkar edj dedj
 Sonda balıq çuap berjır qırgıñda
 Kır çlama dedj — korıto berjler

(*Puşkin «Balıqş hēm balıq haqqında ertek»*).

Şıbır 74. Tēmendegj tekstten mymkınlıgj var tura gēplerdj, ōzlestjrgen gēpke ainaldırbıız.

Samovar qainağan soñ, ana onı yige alıp kjrđj, qonaqlar stoldıñ aırapında qaurılasıp, seilesjır otır. Nataşa bolsa, qolında ktavı, mıyeşke şrapıñ çarğıqına ornılasqan edj.

— Adam balalarǵıñ ne uşıp çaman çasaqanlarǵın ańqlamaq uşıp ... — dedj Nataşa.

— Hēm olardıñ ōzlerjndegj çamanlıqtı-da haqlamaq uşıp — dedj ol.

— Olardıñ dēslēp qalai çasaqanǵın bılmeq kerek ... Şeınekke şai salıp demlep:

— Mınaı qaradı — ə, mınaı qaradı, balalarǵım, — dep seilenjır çır ana.

Hēmme tım-tırs volda.

Pavel qabaqıp ştır:

— Sen ne dep çırseñ, apa? — dep soradı.

— Men-be? — dedj ana, soñnan hēmmenjñ kōzj ōzjne qaraqanǵın kōrgen soñ, kıljmsjrep:

— Ço ... oq, mınaı, mınaı kōrmekşj edjm — dedj.

Nataşa kıljır çverdj, Pavel-da kıljmsjrep qoidı, Xoxol bolsa:

— Şaınız uşıp rahmet sjzge, — dedj.

— Jspesten bıǵın-aq rahmet aıtıñız-ba? — dedj. Sonnan soñ balasına qarap:

— Bolmasa menjñ otırqanım sjzlerge çaramai-ma?

Çuavıñ Nataşa verdj:

— Nege çaramasın, — dep betjine balalıq keıpjñ keltjrdj de, — maqan teızrek şai qııır berjıñız, ele çlınvai otırman, — dedj.

— Mne hēzjr, hēzjr dep çuap verdj ana.

Bjr uaqıtlarda Nataşa qattı gırsjndj. Tıltımın arqasına salıp, sarı qaqazbenen tylanqan bjr ktaptı oqı basladı. Paveldjñ anası keselerjñ sıdırılatpauqa tırsıp, şaida otırqanmenen ekj qılaq Nataşanıñ oqıqan ktavında voladı. Nataşanıñ sıdırılatpau qız dausı — samovardıñ ızıldap qainağan dausımenen qosılıp, yidjñ jşjne şrai verdj.

(*M. Gorkı «Ana»*).